АРХЕОЛОГИЯ

ГОДИНА III 1961 КНИГА 2

НА КОРИЦАТА: *Атически червенофигурен кратер от IV в. пр. н. е., намерен в Созопол. Фото Н. Стоичков*

SUR LA COUVERTURE: *Cratère attique à figures rouges du IVe siècle avant notre ère découvert à Sozopol (Apollonie). Photographie de N. Stoičkov*

АРХЕОЛОГИЯ

**Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките**

Год. III • 1961 • Кн. 2

Облекла и тъкани в живописта на Земенската църква

Екатерина Манова

За стенописите като паметници на средновековната живопис в България са издавани и монографични статии, и обобщителни трудове. Но на тяхното значение като отражение на някои страни от съвременния им бит не е посветено нито едно изследване.

Сравнението на редица изобразени в стенописите битови принадлежности със запазени и открити при разкопки предмети показва, че зографите са възпроизвеждали много правдиво тези принадлежности.

Голямо значение имат представените в стенописите облекла особено със своите модели и с тъканта си. Цялостно запазени дрехи от времето на втората българска държава не са ни познати. Находките от този вид са рядкост, а доколкото ги има, те са твърде повредени.

Земенските стенописи са добили широка известност като паметник на средновековната живопис. В тях са представени няколко разновидности на облекла и тъкани, за които трудно могат да се намерят други източници.

Изображенията в Земен не са така добре запазени както боянските. Не може да се проследи еднакво пълно облеклото на всички оцелели образи. Битовите предмети тук имат много малко общо с тези от Бояна.

Състоянието на портретите на южната стена и в южния ъгъл на западната стена е по-лошо, отколкото по времето, когато са правени снимките, намерили място в работите на Й. Иванов, Грабар, Н. Мавродинов, Филов, Протич.[1] На дрехата на деспот Деян вече не личи нито кройката, нито тъканта. Едва се долавя, че лявата му ръка е била сгъната в лакътя и че платът на дрехата е имал червен цвят. Дясната половина на фигурата на Деян и цялата му фигура под кръста е напълно повредена (обр. 1). За облеклото на деспот Деян Грабар дава по-определени данни при сравнението с дрехата на ктитора на църквата „Св. Йоан“ в Несебър[2] — „червен кафтан с къси ръкави, закопчан на гърдите с вертикален ред малки копчета“. Тези белези са общи с дрехата на зетя на Иван-Александър деспот Констандин на портрета му в Лондонското евангелие.[3] Сходството в модела на дрехите на двама носители на титла деспот показва, че е съществувало отличително облекло за деспот. Същия модел има и дрехата на по-малкия син на Иван-Александър на портрета на царското семейство в същото евангелие.[4]

Малко по-добре е запазено облеклото на Доя, но само на височина от лактите нагоре. При дясното рамо и десния лакът живописта е изтрита. В горния край и до дясната страна на високата шапка на Доя мазилката е паднала. До нея е фигурата на дете. И тя е много повредена, но е в по-добро състояние от образа на деспот Деян.

---

[1] Й. Иванов, Старински църкви в Югозападна България, ИАД, III, стр. 63, 64; A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, p. 186—223; B. Filov, Geschichte der altbulgarischen Kunst, Berlin—Leipzig, 1932, S. 76; Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, София, 1946, стр. 171—176; А. Протич, Един портрет модел за българските майстори, ГНМ, 1922—1925, стр. 219.

[2] A. Grabar, ц. с., I, стр. 285.

[3] Б. Филов, Миниатюрите на Лондонското евангелие на Иван Александър, София, 1934, № 1.

[4] Миниатюрите на Лондонското евангелие . . ., № 2.

Подробно описание на облеклото на Деян и Доя има в статията на Й. Иванов,[1] направено при по-добро състояние на живописта. А. Грабар[2] не ги описва, нито дава изображенията им в таблиците или в скица, а Н. Мавродинов[3] се спира само върху характера на живописта. Й. Иванов представя деспот Деян „облечен в червена горна дреха с ръкави до лактите, със златни ширити обточена и със златни копчета“. Всичко това с изключение на цвета на дрехата личи от дадената в статията фотография (по копието в Народния археологически музей). За Доя се казва: „Горната й дреха е червена, обточена с широки златни ширити с орнаменти и златни копчета. Ръкавите са от подобна червена материя, също обточени с ширити долу и надлъж до лактите.“ Детайлно описание на дрехата на Доя е правил Кр. Миятев. Той споменава за обточената с ширит пазва на дрехата от червен плат и за горна дреха без ръкави.[4] При сегашното състояние още личи цветът на дрехата, разцепена в средата, и процепът, ограден от двете страни със златист ширит с кафява бродерия. Същият ширит се вижда ясно сега още само на ръкава на дясната ръка.[5] Както на ръкавите до лактите, така и на гърдите двете страни на гарнитурата се закопчават с дребни, гъсто наредени копчета, запазени най-ясно на гърдите. По двете страни на дрехата от раменете се спущат надолу пак същите златисти ширити с кафява бродерия. Ширит на процепа на пазвата е имала и дрехата на деспот Тодор I Палеолог в църквата Бронтохион в Мистра. Същата гарнитура на гърдите, около врата, на ръкавите и от двете страни има и дрехата на детската фигура[6] от лявата страна на Доя. Около раменете на този образ живописта е изтрита, а при главата — напълно унищожена. На ръст детето е по-дребно от Деян и Доя. Платът на дрехата (цветна таблица 1) и копчетата са подобни на тези на Доя. Трябва да се отбележи голямата прилика на дрехата на Доя с дрехата на царица Теодора от портрета на царското семейство в Лондонското евангелие. Кройка, подобна на дрехата й, е носена във Франция през XII в.[7] С ширит около маншетите до лактите и копчета е дрехата на Маргарита Вокстон, изобразена в църквата „Св. Маргарита“ в Норфолк, Англия, от 1349 г.

1 *Портрети на ктиторите Деян и Доя*
Portraits des donateurs Deïan et Doïa

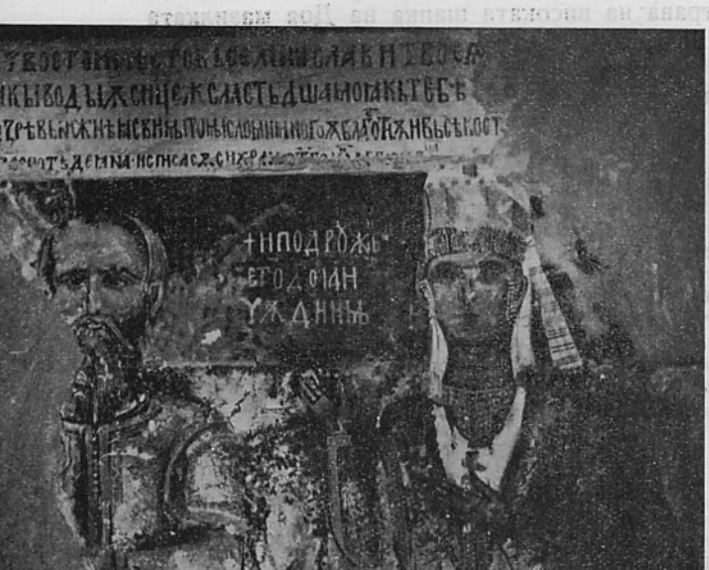

Много подробно е описана шапката на Доя и от Й. Иванов,[8] и от Кр. Миятев.[9] В основата й е металният обръч, съставен от четвъртити полета, орнаментирани със звездовидни фигури, и в горния край завършен с два реда бисери (обр. 1). Цилиндърът над него е разделен на отвесни правоъгълни полета. На границата между цилиндричната част и полусферичния връх се намира орнамент от кръгчета. Висок цилиндричен скиадион, много близък по форма с шапката на Доя, носи деспот Тодор I Палеолог в църквата Бронтохион в Мистра (XIV в.). За него Еберсолт пише, че този вид скиадион се е носил във византийския двор от императорите и е бил пурпурен, зелен или бял, обшит с перли и злато. Подобна шапка е носена от унгарска благородница от XIV—XV в., а в Русия без големи промени във формата и украсата се носи от жена на търговец.[10] Цилиндрична шапка с орнаментален пояс в основата и свободно отпусната тясна кърпа се носила в Унгария през XV в.[11] Висока цилиндрична и горе сферично заоблена е и короната на великия дук Апокавк в един гръцки ръкопис (№ 2144) в Парижката национална библиотека. И дрехата му е оградена с тесен златист ширит около врата и процепа на гърдите както при Доя. Произ-

---

[1] Старински църкви..., ИАД, III, стр. 63 и 64, обр. 55.

[2] A. Grabar, ц. с., стр. 193.

[3] Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, стр. 175 и 176.

[4] Кр. Миятев, Земенският манастир, Векове, I, 1, стр. 9.

[5] Аналогично облекло с употреба на ширити у Millia Davenport, The book of costume, II, стр. 432, 1157.

[6] Като една надгробна статуя в катедралата в Шартр от средата на XII в. Millia Davenport, ц. с., I, стр. 136, 397.

[7] Köhler, Allgemeine Trachtenkunde, I, 108; Millia Davenport, ц. с., I, 209, 5861.

[8] Й. Иванов, ц. с., стр. 64.

[9] Кр. Миятев, Царска корона в селска хижа, ИНЕМ, XIII, 1943, стр. 40.

[10] J. Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance, Paris, 1923, 125, 58; Köhler, Trachtenkunde, I, табл. 91, 2; Н. Гиляровская, Русский исторический костюм для сцены, Москва, 1945, стр. 97, обр. 230.

[11] Quincke, Katechismus der Kostümkunde, Leipzig, 1885, стр. 155, обр. 90 b.

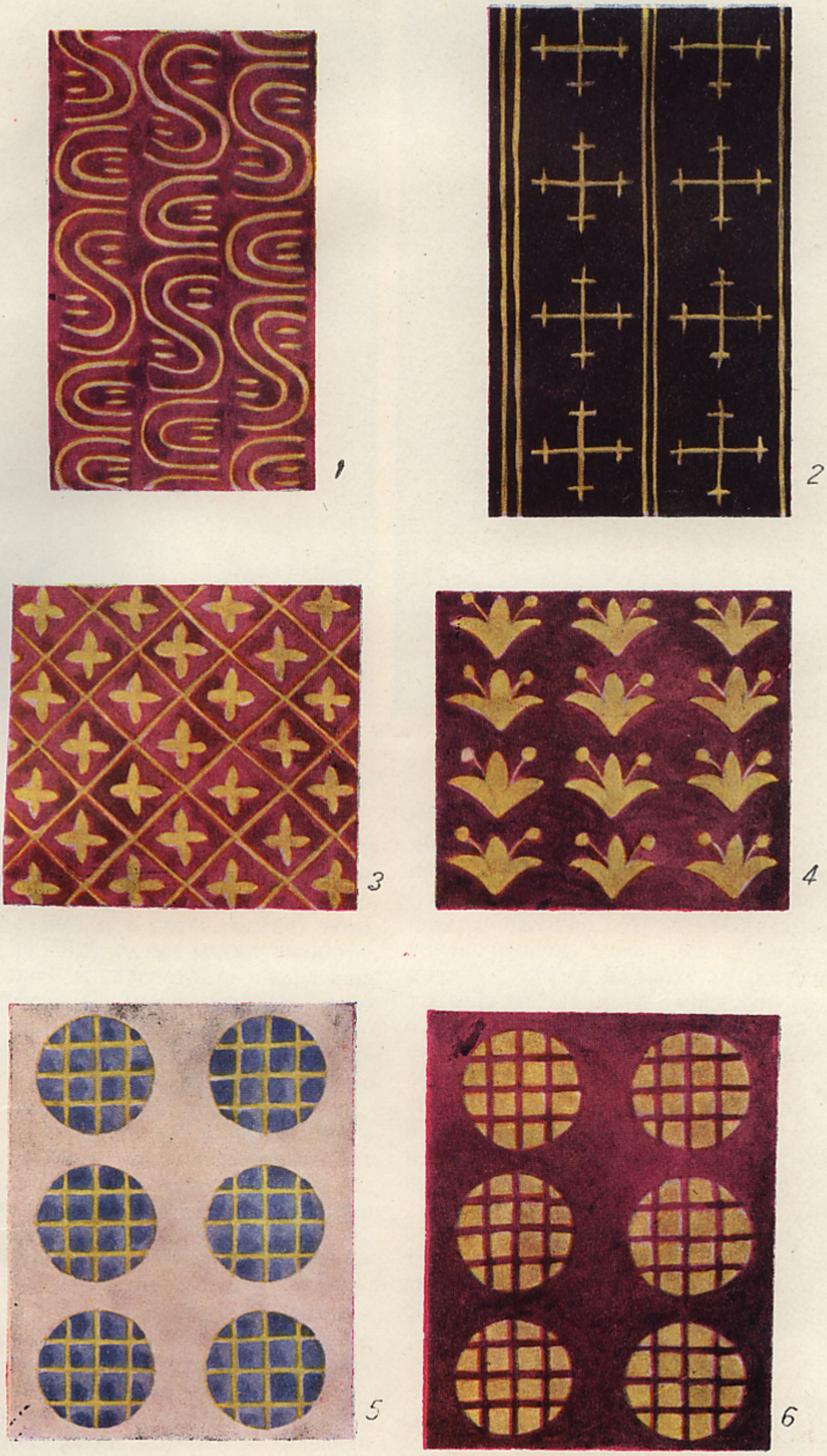

Мостри от тъкани в живописта на Земенската църква
Echantillons de tissus des peintures murales de l'église de Zemen

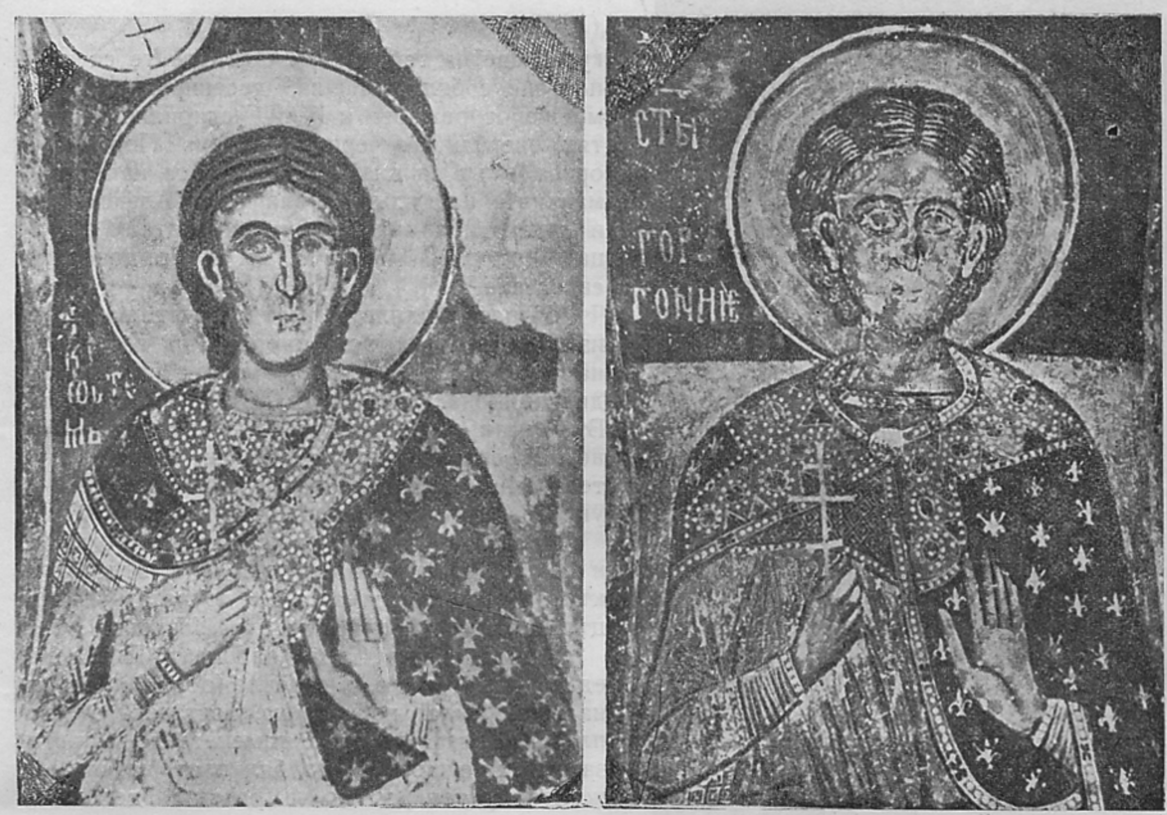

2 *Образи на мъченици*
Figures de martyrs

хожда от XIV в.[1] От върха на шапката на Доя се спуща към рамото закачено отзад продълговато парче плат с червени успоредни хоризонтални линии и с ресни. Белият воал, и двата края на който са под металния обръч, минава зад ушите на деспотката и пада свободно на гърдите ѝ. Троен бисерен наниз обикаля ушите ѝ. Бисерен наниз вместо обици има и жената на кесаря Новак на ктиторския портрет в църквата в Малиград до Преспа (от 1369 г.).[2]

И дрехата на Витомир и на сина му е запазена не по-долу от кръста. Избледнелият им цвят трябва да е бил червен. Дрехите им са разцепени на гърдите и имат широки островърхи яки с тъмновинен цвят като на ктиторите от Драгалевци. При тях не могат да се различат нито копчета, нито колани.

Една голяма група с еднородно облекло са допоясните изображения на мъчениците над образите на стоящи светци над пиластрите и по извивките на арките (обр. 2).

Всичките мъченици носят бели туники с маниакион. Само на св. Горгони и Флавиан туниките са розови. Повечето маниакиони са кръгли с дъгообразни извивки на гърдите, направени от златотъкан плат,[3] обшит по двете външни страни с ред бисери. Върху някои маниакиони има и големи цветни (главно червени) камъни, оградени с по десет бисера наоколо. Други маниакиони са от виненочервена тъкан (св. Горгони и други двама) с мрежа от златисти ромбове (цветна таблица 3). От двата края пак са оградени с бисери, а от средата на кръглия маниакион се издава надолу един полукръг. Същата форма на маниакион имат образите в сцената „Въведение Богородично“ (XIV в.) в аркосолия на северната стена на притвора в Боянската църква. Маншетите им са тесни, високи, златистожълти с бисери по края.

Другите мъченици — освен двамата побелели — имат кръгъл маниакион на мантиите с полукръгъл таблион на гърдите. Таблион на мантия с червен цвят и обшит с бисери и скъпи камъни са носили визан-

---

[1] J. Ebersolt, ц. с.,115, обр. 54.

[2] J. Ковачевић, Средњовековна ношња балканских словена, Београд, 1953, табл. XL.

[3] Н. П. Кондаков, Очерки и замѣтки по истории средневѣковаго искусства и культуры, Прага, 1929, стр. 292; Const. Porphyrogenitis, De cerimoniis (ed. Reiskii), Bonnae, II, 52, 721; бял хитон със златотъкан нагръдник (ἐπωμίοις) за чин примикирий.

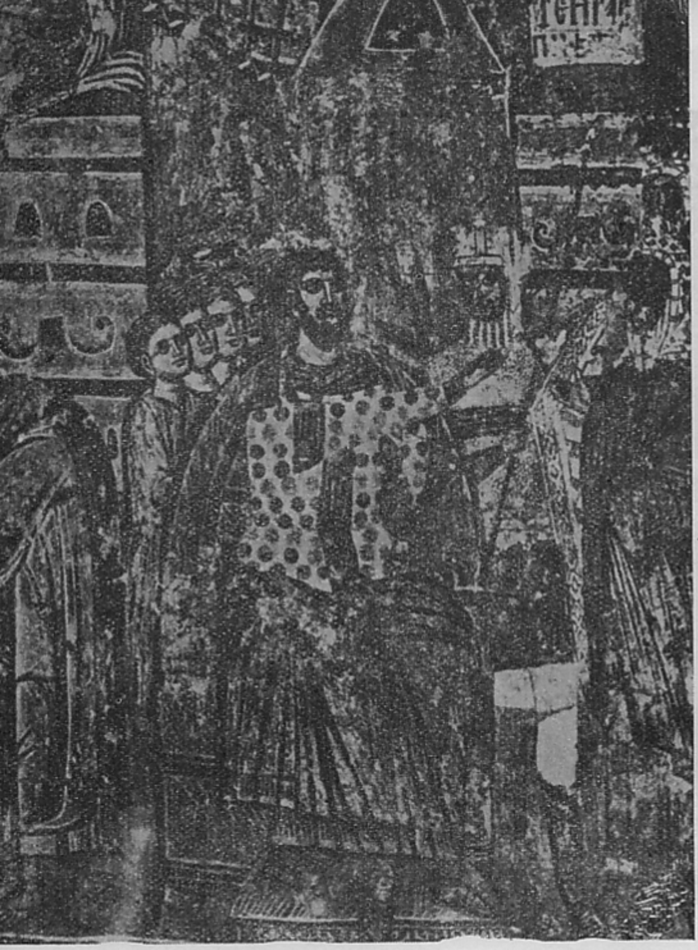

3 *Христос пред Пилат (детайл)*
Le Christ devant Pilate (détail)

тийски придворни — спатариите.[1] Апликацията от златиста тъкан образува шестоъгълници както по лоросите на Константин и Елена и Христос от Деисис в Бобошево. Мантиите се закопчават с големи кръгли фибули с кръгъл цветен камък в средата и бисери наоколо.

Маниакионите и таблионите им са украсени като кръглите маниакиони на туниките — с кръгли червени камъни, оградени с бисери. Освен това по целия ръб на мантиите върху златиста ивица са наредени бисери и между тях сини и червени четвъртити камъни. Само мантията на един мъченик на западната страна на северозападния пиластър има маниакион само от златист плат без украса върху него.

Двамата побелели мъченици имат широк маниакион, покриващ и горната част на ръцете. Мантиите им са отворени, без фибули, спущат се право надолу. Двамата млади светци носят светлоохрови мантии, закопчани с кръгла фибула на дясното рамо. Мантиите на останалите мъченици са закопчани на гърдите, покриват изцяло лявата страна, а отдясно са отметнати назад, при което се открива подплатата. Повечето от мантиите са от винен плат, украсен с лилиевидни фигури (цветна таблица 4). Отвътре те са подплатени с бяла коприна,[2] десенирана с черна мрежа от ромбове и бели четирилистници в тях, очертани с черни контури. Подобен е орнаментът на плата, от който са направени мантиите на дъщерите на Иван-Александър и лицето и подплатата на мантията на царица Теодора в портрета им в Лондонското евангелие.[3]

Същата подплата имат мантиите на двама изобразени до кръста пророци на извивките на арките между светилището и протезиса и диаконикона. Единият от тях е Мелхиседек. Външната страна на мантиите им е пак бяла, но изпъстрена с едри вткани букви, вплетени една в друга. Ръбът на мантиите им е украсен също като на мъчениците.

Бяла подплата с мрежа от черни ромбове и четирилистници в тях има и мантията на ктитора в последната от групата скални църкви след „Писмата“ при Иваново.[4]

В двете сцени „Съдът на Пилат“ Пилат е в една и съща поза и облекло (обр. 3). Седнал на трон, Пилат носи дреха, съставена от два плата. Горната част от раменете до кръста заедно с ръкавите е от бял плат на сини и жълти кръгове, които вътре са разделени с две пресечени на кръст линии и с четири точки около пресичането (цветна таблица 5). От кръста надолу дрехата е кафяво-червена.

От същия кафяво-червен плат без орнаменти са перибрахионите, маншетите и маниакионът на дрехата. Дреха от същия бял плат с цветни кръгове носи един от групата жреци в сцената „Приготвяне на кръста“ (обр. 5). Тъканта на покривката от Евхаристия[5] има същия орнамент, но се различава по цвят (цветна таблица 6). Ризата на деспот Оливер на изображението му в църквата в Лесново[6] е от подобен плат. Той се вижда само на ръкавите, но кръговете са по-малки и по-гъсто разположени. Дрехата на ктитора от Калотина се различава по цвета на кръговете. Такъв орнамент на плат се среща по ктиторски дрехи и в други средновековни стенописи от XIV и XV в. в Сърбия и Македония[7] — мантията на дъщерята на ктиторите от Долна Каменица (XV в.), на севастократорката от Трескавец (XIV в.), ръкавите на жулан Браян в Каран (XIV в.).

---

[1] Н. Кондаков, ц. с., стр. 292; Const. Porphyrogenitis, ц. с., II.

[2] Н. Кондаков, Очерки и замѣтки..., стр. 233 — за двуцветен плат, отвътре бял, а отвън — червен.

[3] Миниатюрите на Лондонското евангелие..., № 1 и 2.

[4] Ас. Василиев, Новооткрити надписи и ктиторски образи в с. Иваново, ИАИ, XV, стр. 203, обр. 107.

[5] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, I, стр. 220.

[6] J. Ковачевић, Средњовековна ношња, табл. XXIII, XXIX, XVII, XVIII.

Въпросът за ктиторите не може да се разреши при сегашното състояние на надписа. Много основания съществуват да се приеме за ктитор Витомир. Такъв може да бъде васалът на един деспот. Също така има основания и за деспот Деян. Витомир, изглежда, е бил по-късен дарител.

Независимо от това, дали е ктитор, деспот Деян е владеел областта, в чийто център се намира Земенската църква. Липсата на царски портрети може да означава, че той е бил независим феодален владетел. Не се е признавал за зависим нито от сръбския крал, нито от българския цар. Земенският деспот Деян е изобразен заедно с жена си Доя и вероятно с техния син в облекло, което се носило към средата на XIV в. в централната част на Балканския полуостров. Дрехите им имат много общи черти с облеклото на членове от царското семейство в Лондонското евангелие и с ктиторски дрехи от XIV и XV в. в паметници от съседните области на Македония и Сърбия — Бяла Църква в Каран,[1] в Лесново,[2] в Псача,[3] Малиград до Преспа.[4] А шапката на Доя е в най-близко сходство с шапката на ктиторката от Долна Каменица[5] и на деспот Тодор I Палеолог от църквата Бронтохион в Мистра. Късата до кръста дреха на Доя има общи черти с модела на далматиката на царица Теодора от Лондонското евангелие.[6] Дрехата на момчето прилича на облеклото на царския син Йоан-Асен и на царския зет Констандин в Лондонското евангелие. Разцепена на гърдите и обшита с ширит, закопчана с гъсто наредени копчета и с копчета на ръкавите до

---

[1] J. Ковачевић, ц. с., табл. XX.
[2] Пак там, табл. XXVI.
[3] Пак там, табл. XXXVII, XXXVIII, XXXIX.
[4] Пак там, табл. XL.
[5] Пак там, табл. XLVII.
[6] Миниатюрите на Лондонското евангелие..., I и II.

4 *а — св. Йоаким Сарандапорски ; б — св. Йоан Рилски*
a — saint Joachim dit Sarendarporsky ; b — saint Jean de Rila

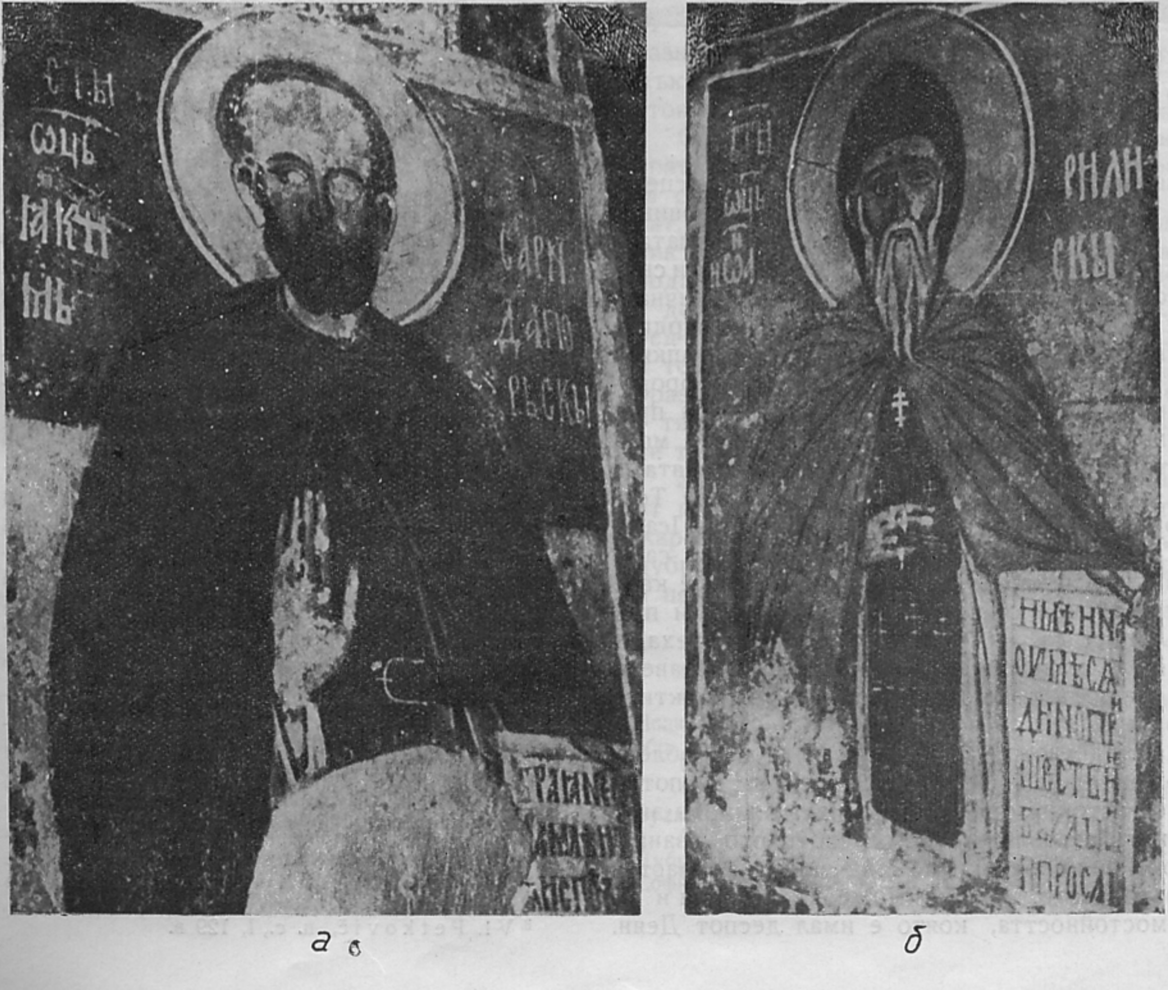

а б

б

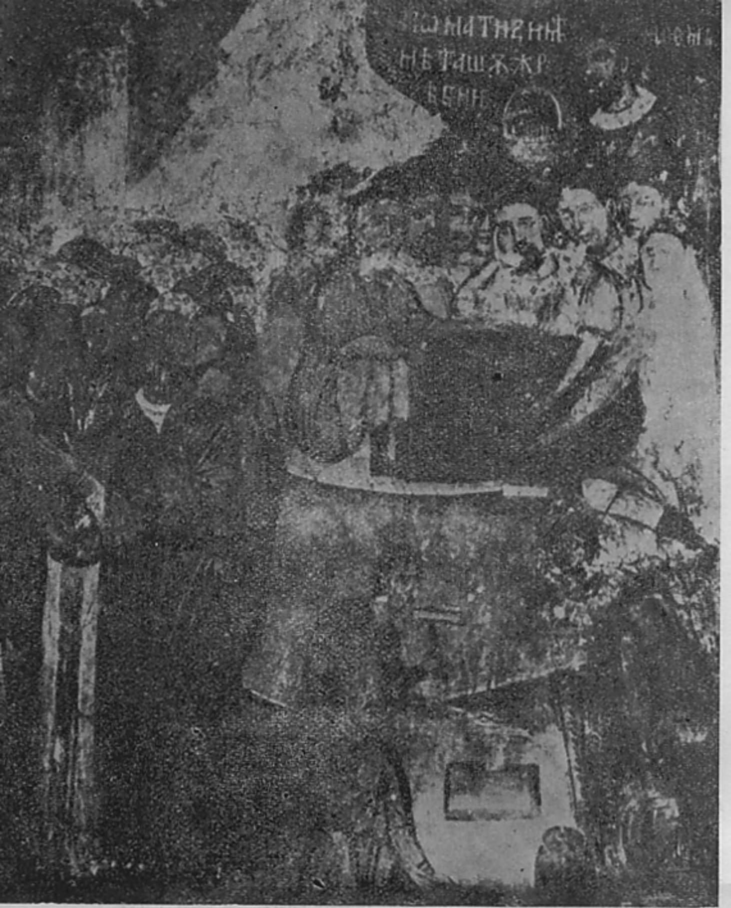

5 „Изковаване на пироните“
„Préparation des clous“

лактите е дрехата на един от групата в сцената на Покръстването в Манасиевата хроника.[1]

Въпреки сходството в кройката, плата и украсата облеклото на Доя и сина ѝ има и свои особености. Шапката на Доя в цилиндричната си част и белия воал, който пада на гърдите ѝ, не съвпада напълно с нито една от шапките на посочените ктиторки. Златистият бродиран ширит на пазвата, който огражда процепа на ръкава и маншетите на Доя и момчето, като на едната страна са копчетата, а на другата илиците, срещаме у царица Теодора и на ктиторския портрет в Псача. В посочените други паралели има или само маншети и копчетата са сложени нагоре като украса, или са с широки ръкави, или пък ръкавите са на ризата под тази дреха, с високи маншети и декоративно поставени на маншетите и над маншетите до лактите копчета.

Сходството на дрехата на Доя с облеклото на царица Теодора и с това на деспотки и севастократорки говори за голямото значение, което е имало деспотското звание. То е било близко по значение до севастократорското. За това може да се съди и по самостойността, която е имал деспот Деян.

Дрехата, която носи Пилат, в общи линии има същия модел като дрехата на деспота. Платът обаче е съвсем друг. Друга материя е употребена и за гарнитурата. На ръкавите и пазвата няма копчета. Дрехите на семейството на Деян нямат и перибрахиони, каквито има на ръкавите на Пилат. Орнаментът на дрехата му (цветна таблица 5) се повтаря на покривката на олтара от Евхаристия и на одъра на Богородица в Успението в Земен (цветна таблица 6). Този плат е възпроизведен и на ктиторските портрети в Лесново, Бяла Църква в Каран, в Трескавец и в Долна Каменица. Тук сходството на цвета и орнамента или само на орнамента показва, че нашият живописец е възпроизвел употребяван в живота плат, който по това време е бил популярен.

Групата на мъчениците има най-цялостно запазено облекло. Най-характерното в нея са светлите (повече бели) туники, винените мантии от един и същ плат, орнаментиран с лилии. Техните маниакиони, както и туниките са широки и някои имат на гърдите полукръгла изрезка, излизаща вън от кръга на маниакиона. Този вид украса на мантии и туники няма в живописта от 1259 г. в Бояна. Различна е и схемата, по която са разположени бисерите и цветните камъни. Но за употребата на бели дрехи или от плат с преобладаващ бял фон има случаи в композициите „Смъртта на кралица Ана Дандоло“[2] — Сопочани и споменатите ктиторски портрети в Каран, Лесново, Трескавец. А особено близки на подплатата на мантиите са платовете, от които са направени ризите на ктиторките в Псача. От облеклата на семейството на Деян мъчно може да се различи тъканта, от която са изработени.

Платът, от който са мантиите на мъчениците, е плътна коприна и има ясен орнамент. Паралели с облекло от съвременната им епоха са само платът на туниката на Пилат и подплатата на мантиите на мъчениците. Същата подплата има и мантията на Мелхиседек. Плата на горната ѝ страна има също и мантията на свещенослужителя в композицията „Въведение Богородично“ (XIV в.) на северната стена на притвора в Бояна и „Мойсей и Арон пред скинята“ от Лесново.[3]

Монасите в земенската живопис имат почти същите облекла като монасите в Бояна. Мантията на Иван Рилски е светлокафява. Качулката ѝ е тясна, прибрана при врата и е като туниката му от черен плат, украсен с жълти кръстове и напречни линии. С такава монашеска качулка изобразяват обикновено св. Симеон Немана.[1] Тъмнокафявата мантия на Йоаким Сарандапорски е без качулка. Туниката му е от същата материя като на Иван Рилски, препасана от широк кожен колан с полукръгла тока. Формата на токата е близка до намерената в садовското кале и подобна на токите от Нови Пазар и от некропола при Ловеч.[2] Новото тук е, че известните отшелници Иван Рилски и Йоаким Сарандапорски (обр. 4) носят черни туники от плат с по-добра изработка, украсен с хоризонтални линии и малки мъченически кръстове (цветна таблица 2). Мантиите им са подплатени с по-светъл плат, а Йоаким Сарандапорски има широк кожен колан с полукръгла тока (обр. 4*а*).

---

[1] Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека, София, 1927, № 57.

[2] Vl. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, I, 1930, стр 13.

[3] Vl. Petković, ц. с., I, 129 в.

В сцените от „Страданието“ често се срещат фигури с къси туники и бели панталони. Носенето на панталони при къси дрехи от военни според Прокопий и Константин се споменава у Кондаков.[3] Почти навсякъде те са обути с високи ботуши с вълнообразно изрязан горен край и върху тях широки ремъци, които образуват гъсти навивки. Белите панталони са тесни, долният им край е прибран в ботушите, а при колената са стегнати с тясна кожена препаска. По-голямата част от тези дрехи са тъмнокафяви с дълги ръкави и тесни маншети. В това число са прислужниците на Пилат (обр. 3), занаятчиите, които изковават гвоздеите, работниците, които приготвят кръста (обр. 5), запазените фигури от „Поруганието“. Така са облечени и хората, които залавят и водят Христос на съд и на разпятие. Всички те са гологлави. Около врата им има надиплен бял плат на черни успоредни линии, който прилича на яка, но може да бъде и покривало за глава, тъй като от същата материя са тюрбаните на еврейските свещенослужители.

Някои от туниките са със сиво-бял цвят и къси ръкави. Тези, които ги носят, са обути с ботуши или със сандали, а тримата свидетели на отричането на Петър са боси. Всички тези сиво-бели туники са препасани с тесни кожени колани. С тях са облечени: групата, която хвърля жребие за дрехите на Христа, Йосиф Ариматейски, докато носи кръста, и служителите в едната от сцените „Отричане на Петър“.

Значителна е разликата между представените в Земенската и Боянската живопис облекла. Единствените сходни облекла в двата паметника са късите туники с къси ръкави.

Надиплените бели кърпи на черни линии, които в Земен стоят на врата и раменете на фигурите, са също като тюрбана на Лонгин от „Разпятието“ в Бояна. Ето защо ги оприличаваме на разхлабени тюрбани, отпуснати на раменете. Така тълкува споменатите в Отговорите на папа Николай „ленени повезки“ и Ив. Дуйчев, като проследява разпространението им нашироко след X в.[4]

Облеклата на служителите на Пилат и занаятчиите са еднакви. Късите туники са с дълги ръкави и от плат с няколко цвята. И едните, и другите са представени като подчинени на Пилат. А той е даден като феодален владетел, с прислуга, занаятчийски работници и военна охрана. Сиво-белите им дрехи са по-груби, вероятно от коноп. Ръкавите им са къси, широки. Не виждаме у някои тесните бели панталони.

Освен Йосиф Ариматейски всички останали групи, изобразени в цял ръст, носят един вид обувки. На облечените в дълги туники Пилат и еврейски свещенослужители дрехите закриват горната част на обувките, но понеже откритата част е също като у другите, приемаме, че са и толкова високи. Обути са във високи до под колената ботуши от тъмнокафява кожа, изрязани вълнообразно в горния край и опасани с широк ремък от стъпалото догоре на големи разстояния.

От една и съща тъкан са кърпите около врата на хората с късите туники, кърпата за ръце, която поднася служителят на Пилат, и поясът на другия служител. Художникът е изобразил типичното за бита на народа платно с кенари, което се е запазило и до днес в домашно работените тъкани. Наред с представителите на феодалната класа и техните битови принадлежности са изобразени и хората от зависимото население с тяхното облекло от домашно произведени тъкани.

Употребата на обувки, колани и ремъци от кожа предполага съществуването на кожарство. За това говорят и сведенията, че дубровчани са изнасяли от България сурови и полуобработени кожи.[5]

---

[1] Vl. Petković, ц. с., I, 37 в.

[2] Ст. Михайлов, Един старинен некропол при Нови Пазар, ИАИ, XX, стр. 309, обр. 11; стр. 548, обр. 43.

[3] Н. Кондаков, ц. с., стр. 230.

[4] Ив. Дуйчев, Славяно-болгарские древности, Byzantinslavia, XI, 1, 1950, стр. 28—30.

[5] Д-р Ив. Сакъзов, Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI и XVII в., София, 1930, стр. 114, 116—117.

Материали и съобщения

Върху технологията на някои железни предмети от XII—XIII в.

Руси Русев

От древни времена на територията на днешна България е било развито доста силно железодобиването и железарството. За това свидетелствуват многобройните шлакови находища, които са разхвърляни на различни места у нас, както и големият брой находки от желязо. Но досега археологическите изследвания са били насочени главно към изучаване на външния вид на намерените железни предмети, без да е обръщано внимание на технологията на изработването им, което в същност може да ни даде данни за степента на развитие на железарството в дадена епоха. Ето защо ние решихме в настоящата работа да се занимаем с технологията на изработването на железни оръдия от XII—XIII в.[1] Изследвахме повече от тридесет железни изделия—оръжие и битови предмети, които са намерени при разкопаването на средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ при с. Копринка, Старозагорски окръг.[2] Резултатите от нашата работа дават сведения за състоянието на железарството у нас през този период, доколко са били известни основните технологически методи, прилагани по същото време в другите страни. При изследването е използуван главно металографският метод.

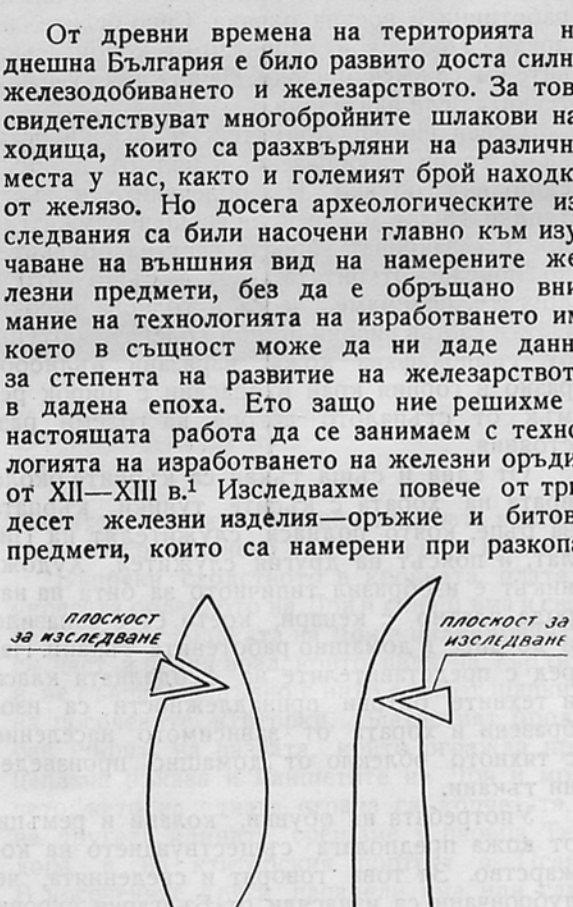

1 *Място на вземане на пробите от стрелите и ножовете • Endroit de prise des échantillons de flèches et de couteaux*

Металографски изследвания на единични предмети са правени от доста металурзи, но не у нас. Още в миналото столетие П. П. Аносов[3] започва металографските си изследвания върху известните саби от Дамаск с цел да открие тайните на изработването им. Обаче тези изследвания са правени повече от професионален интерес. За пръв път в по-голям мащаб систематични изследвания на голям брой предмети са извършени от Б. А. Колчин[4] в СССР и И. Пиасковски[5] в Полша.

Методика на изследване

От всеки предмет изрязвахме парче за направа на шлифове.[6] На обр. 1 е показан схематично начинът за вземане на проби от

---

[1] Изследваните предмети ми бяха предоставени от Й. Чангова, мл. н. сътр. при Археологическия музей в София.

[2] Д. П. Димитров, Севтополь—фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района, СА, I, 1957, стр. 199 и сл.; М. Чичикова, Севтополис—новооткритият древен тракийски град край язовир „Георги Димитров“ при Копринка, Казанлъшко, Природа, IV, София, 1955, кн. 2, стр. 47—52. Материалите от средновековното селище още не са обнародвани.

[3] П. П. Аносов, О булатах, Горный журнал, Петербург, 1841.

[4] Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА СССР, 32, Москва, 1953.

[5] I. Piaskowski, Technika Gdanskiego Hutnictwa i kowalstwa żelaznego X—XIV W, Gdańsk, 1960.

[6] Наименование на пробата, предназначена за металографско изследване.

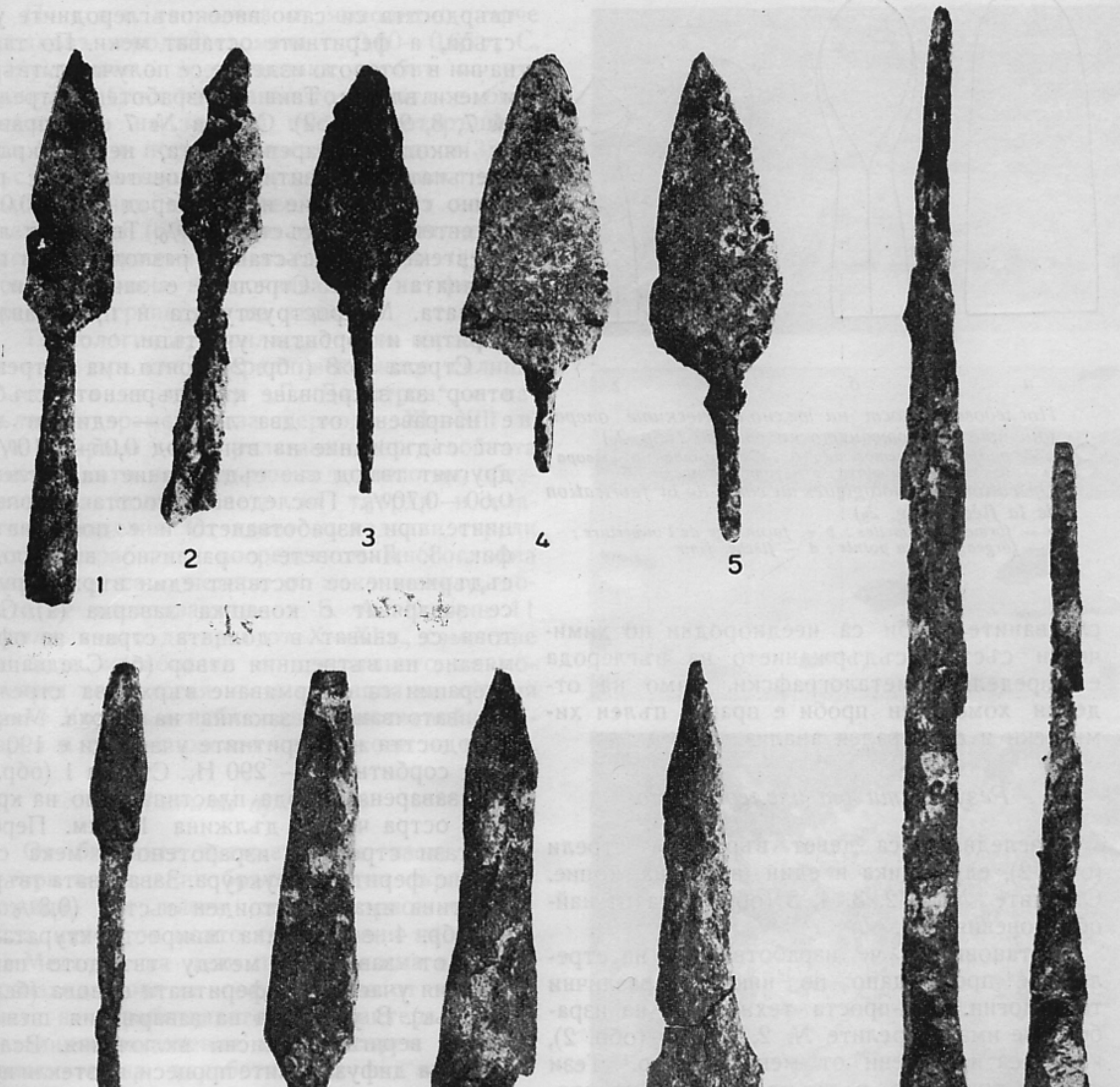

2 *Оръжие 1—9 — стрели ; 10 — пика ; 11 — копие*
Armes 1—9 — flèches ; 10 — pique ; 11 — lance

стрели и ножове.[1] При необходимост в някои случаи са правени по няколко напречни и надлъжни разреза в различни участъци на предмета. Подготовката на пробите за металографско изследване е извършвана по утвърдените начини — фино полиране и разяждане с 2% разтвор на HNO_3 в етилов спирт. Микроструктурата е изучавана на металографски микроскоп при увеличение от 70 до 1440 пъти. На отделни структурни съставки е измервана и микротвърдостта. Неметалните включения са изучавани на неразядени шлифове при увеличение 70—100 пъти. Пред вид на това, че повечето от из-

---

[1] При необходимост да се съхрани целостта на изделието изрязвани са по-възможност по-малки проби, при това пò от края.

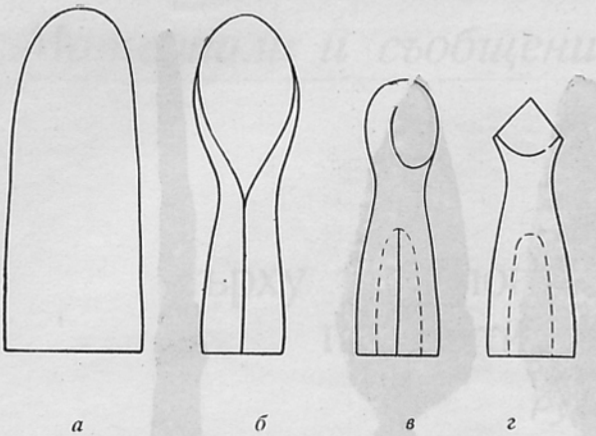

3 *Последователност на технологическите операции при изработването на стрела (обр. 2_8)*
а — форма на листовете; б — оформяне на отвора; в — изковаване на върха; г — готова стрела
Opérations technologiques au cours de la fabrication de la flèche (fig. 2_8)
a — forme des lamelles; b — façonnage de l'ouverture; c — forgeage de la pointe; d — flèche finie

следваните проби са нееднородни по химически състав, съдържанието на въглерода е определяно металографски. Само на отделни хомогенни проби е правен пълен химически и спектрален анализ.

Резултати от изследването

Изследвани са девет върха на стрели (обр. 2), една пика и един връх на копие. Стрелите № 1, 2, 3, 4, 5 (обр. 2) са от найобикновения тип.

Установихме, че изработването на стрелите е провеждано по няколко различни технологии. Най-проста технология на изработване имат стрелите № 2, 3, 4, 6 (обр. 2), които са направени от меко желязо.[1] Тези стрели при удар в твърд предмет се подбиват и изкривяват. Освен това меките стрели не могат и да се изострят. Твърдостта им е 90—100 $H_в$. При изработване на някои типове стрели е прилагана и значително по-сложна технология. Така например, за да се получи по-голяма твърдост на върха на стрелата в съчетание с необходимата еластичност, средновековните майстори широко са използували многослойната заварка в пакет на няколко листа от твърда стомана и меко желязо. Железни листове с различно въглеродно съдържание се събират и изковават заедно, като образуват монолитно парче, състоящо се от твърди и разположени между тях меки пластове желязо. След изковаването изделието се подлага на термообработка (обикновено закалка във вода със самоотвръщане). При закалката повишават твърдостта си само високовъглеродните участъци, а феритните остават меки. По такъв начин в готовото изделие се получават твърди и меки влакна. Така са изработени стрелите № 7, 8, 9 (обр. 2). Стрела № 7 е направена от няколко заварени листа, неколкократно прегънати и извити. Листовете са с различно съдържание на въглерод — от 0,05% до евтектоиден състав 0,8%. Твърдият лист с евтектоиден състав е разположен в централната част. Стрелата е закалена и отвърната. Микроструктурата ѝ представлява феритни и сорбитни участъци.

Стрела № 8 (обр. 2), която има вътрешен отвор за закрепване към дървеното стъбло, е направена от два листа — единият мек със съдържание на въглерод 0,05—0,10%, а другият твърд със съдържание на въглерод 0,60—0,70%. Последователността на операциите при изработването ѝ е показана на фиг. 3. Листовете с различно въглеродно съдържание се поставят един върху друг и се заваряват с ковашка заварка (а). След това се свиват в долната страна за оформяне на вътрешния отвор (б). Следващите операции са оформяване върха на стрелата (в), заточване и закалка на върха. Микротвърдостта на феритните участъци е 190 H_v, а на сорбитните — 290 H_v. Стрела 1 (обр. 2) има заварена твърда пластина само на крайната остра част с дължина 18 мм. Перото на тази стрела е изработено от мека стомана с феритна структура. Заварената твърда пластина има евтектоиден състав (0,8% С). На обр. 4 е показана микроструктурата на част от заварката между твърдото парче (тъмния участък) с феритната основа (белия участък). В участъка на заваръчния шев се вижда верига от окисни включения. Вследствие на дифузионните процеси, протекли през време на заварката и продължителното стоене в земята, наблюдава се известно обезовъглеродяване на сорбитните участъци, граничещи със заваръчния шев. На фиг. 5 при увеличение 340 пъти са показани сложни оксисиликати, типични неметални включения за повечето изследвани предмети.

Стрела № 5 (обр. 2) е изработена от монолитно парче с феритна структура. Тя е характерна с това, че металът е чист от неметални включения (Бал 3—4)[2] и при нея отсъствуват типичните за другите изделия пластични оксисиликати.

---

[1] Според съвременната класификация всички железо-въглеродни сплави се наричат стомани. В настоящата работа за по-голяма яснота нисковъглеродните сплави с феритна структура ще наричаме меко желязо.

[2] Скалата на ЦНИТМАШ.

Пиката е направена от монолитно парче средновъглеродна стомана с 0,60—0,65% С. Структурата ѝ представлява сорбит на отвръщане. След изковаването пиката е била подложена на закалка със самоотвръщане, при което е получена средна твърдост 32 Rc със сравнително добра еластичност. По същия начин е направен и върхът на копието № 11 (обр. 2), но той има малко по-ниско съдържание на въглерод (0,4—0,45%). Това е причина за появяването на феритна мрежа по границите на зърната.

Технологията, прилагана при изработването на оръжие в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“, е напълно съвременна за периода XI—XIII в. Тук широко е прилагана многослойната заварка като по-съвършена технология, обезпечаваща получаването на твърди и еластични изделия. От девет изследвани стрели пет са изработени посредством многослойна заварка и само четири от меко желязо, докато от изследваните от Б. А. Колчин 11 стрели, които датират от X—XI в., само две са били изработени с прилагането на по-сложна технология — циментация на острия край.[1] Колчин е наблюдавал многослойна заварка и при направата на върхове на копия.

Битови предмети

От битовите предмети ние изследвахме четири ножа, един бръснач, един сърп, една ножица, две длета, огниво, трион и една пила, някои от които са показани на обр. 6.

Металът на тези предмети има еднакъв произход. Това се потвърждава от технологията на изработването и характера на неметалните включения. Ще се спрем на технологията на изработването на някои от предметите.

Ножове. Ножовете са изработени от три заварѐни пласта. Средният пласт е високовъглероден с евтектоиден състав. Двата външни пласта са от мека стомана със съдържание на въглерод 0,15—0,20% (обр. 7). На обр. 8 е показана структурата на част от острието на ножа. Централният (светъл) участък е с мартензитна структура. Страничните участъци, имащи ниско съдържание на въглерод, не са закалени и са останали меки с феритоперлитна структура. За закалката е нагрявана само предната остра част на ножа. В задната по-широка страна (гърба на ножа) се наблюдават структури, получавани при нагряване малко под критичната точка Ac_1 (723°). Както се вижда, за да се изработят качествени ножове, нашите средновековни

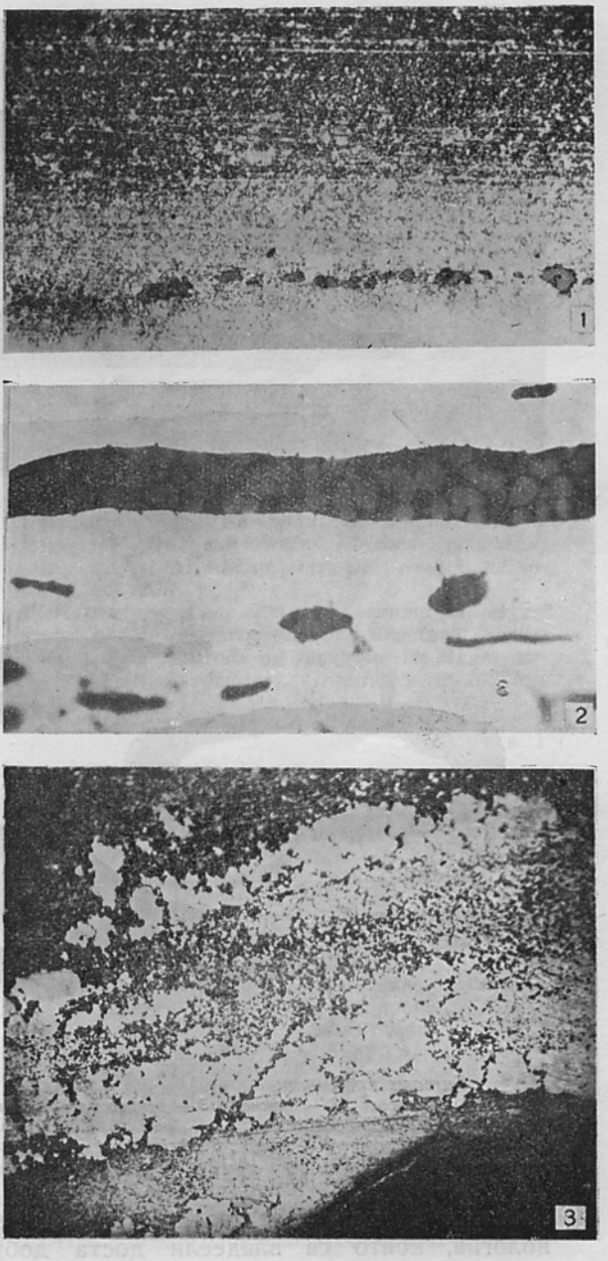

4

1 — микроструктура на участък от заварката между стоманено (тъмния участък) и желязно парче на стрела (обр. 2_1). По протежение на заварката е разположена верига от окисни включения. Ув. 120 ; 2 — оксисиликати — типични неметални включения в повечето изследвани предмети. Ув. 340 ; 3 — микроструктура на част от острието на ножа. Светлият централен участък има мартензитна структура. Ув. 70

1 — microstructure d'une partie de la soudure entre le fragment d'acier (plage sombre) et de fer de la flèche (fig. 2_1). Tout au long de la soudure est disposé un chapelet d'inclusions d'oxydes. Grossissement 120 fois ; 2 — silicates typiques des inclusions de métal dans la majorité des objets examinés. Grossissement 340 fojs ; 3 — microstructure d'une partie du tranchant du couteau. La plage claire centrale est à structure martensifique. Grossissement 70 fois

---

[1] Б. А. Колчин, ц. с., стр. 145.

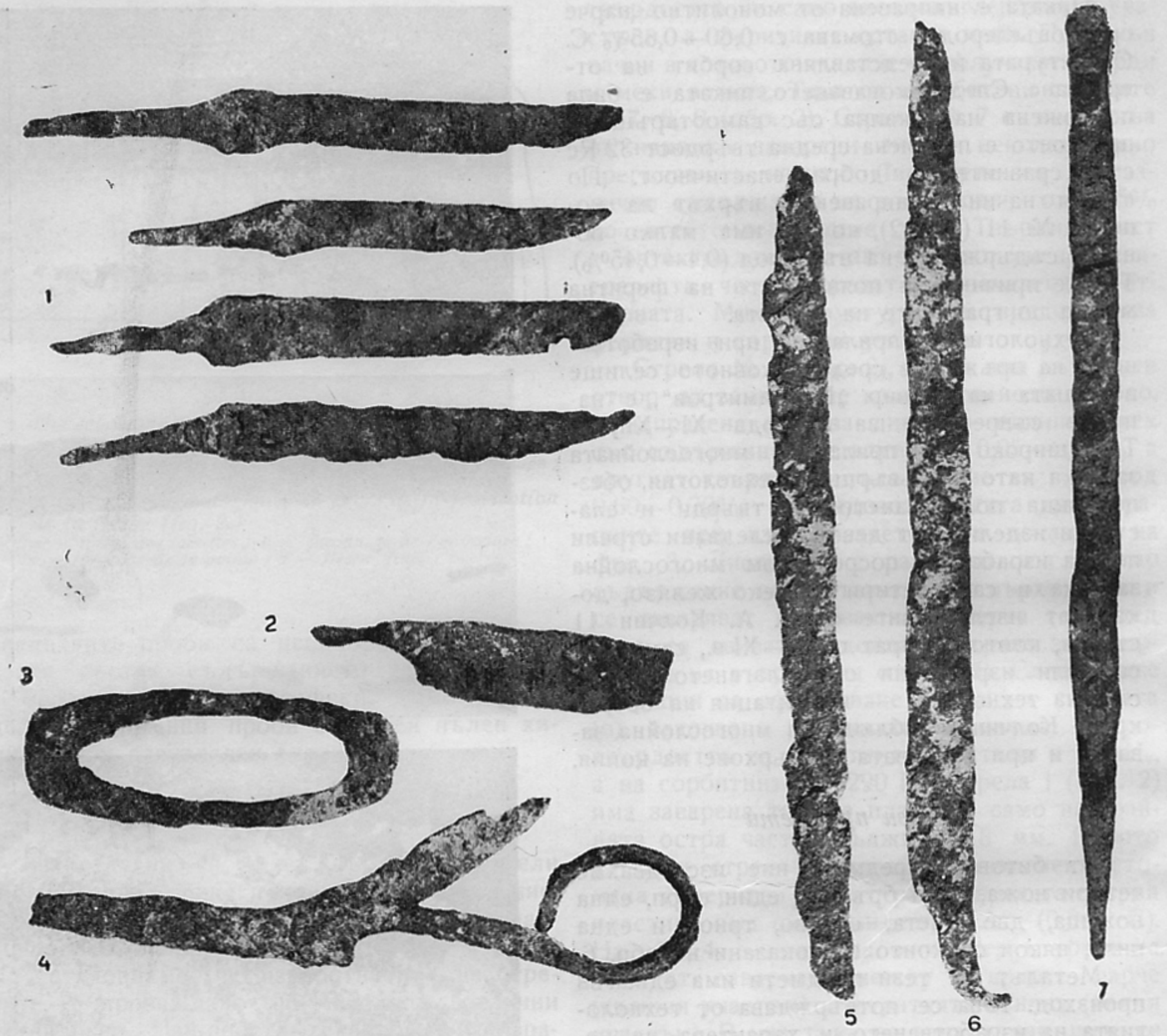

5 *Битови предмети*
1 — ножове ; 2 — бръснач ; 3 — огниво ; 4 — ножица ; 5 — длето ; 6 — трион ; 7 — пила
Objets domestiques
1 — couteaux ; 2 — rasoir ; 3 lubriquet ; 4 — ciseaux ; 5 — burin; 6 — scie ; 7 — lime

майстори са прилагали твърде сложна технология, която са владеели доста добре. Ще отбележим, че този начин на изработване на ножове се появява по това време — X—XII в. — също на територията на стара Русия[1] и Полша.[2] Дотогава ножовете са били изработвани сравнително по по-прост начин — от едно цяло парче желязо или с навъглеродяване на острия край.

Ножицата (обр. 6_4) е изработена от цели парчета нисковъглеродна стомана, като режещата част е циментована.

Сърпът е направен от стомана с евтектоиден състав. Микроструктурата му е сорбит на отвръщане.

Длетото е направено от мека стомана с наварено острие от евтектоидна стомана (обр. 9). Острият край е закален и отвърнат до твърдост 40 Рс. Заварката е извършена много добре.

Бръсначът, показан на обр. 6_2, е изработен от стомана с евтектоиден състав. Стоманата е сравнително чиста от неметални включения, което свидетелствува за нейното високо качество. Структурата му е мартензитна с твърдост 64 Рс.

Микроструктурата на пилата (обр. 6_7) е дадена на обр. 10. Тя представлява безструктурен мартензит, на места със собитни участъци (тъмните полета). Закалена е само

[1] Б. А. Колчин, ц. с., стр. 81.
[2] I. Piaskowski, ц. с., стр. 83.

работната ѝ част. Дръжката ѝ е незакалена. Последните две закалени изделия — бръсначът и пилата — са направени посредством циментация на цялото сечение на предварително изкованото от меко желязо грубо парче.

Трябва да отбележим, че тази технология на изработване на пилите (посредством циментация) се е запазила до наши дни. И сега в някои предприятия се изработват циментовани пили.

Характеристика на метала и шлака

Пред вид на това, че повечето от предметите, които изследвахме, имат нееднородна структура, в която съдържанието на въглерода се изменя в доста широки граници, ние определихме химическия състав само на няколко железни предмета. На табл. 1 привеждаме резултатите от химическия анализ.

Прави впечатление, че всички предмети, на които направихме химически анализ, имат изключително ниско съдържание на сяра и нормално съдържание на фосфор. Това се обяснява с технологията на процеса на производство, при който по-голямата част от сярата, съдържаща се в рудата, изгаря, а също така и с употребата на дървени въглища за гориво. Съдържанието на фосфора в шлака е също изключително ниско (вж. табл. 2), което дава основание да смятаме, че са използувани железни руди с ниско съдържание на фосфор. Вероятно са използувани железни руди от района на Теневското рудно находище, Ямболско. Теневските руди имат ниско съдържание на фосфор — 0,02—0,05% — и ниско съдържание на манган — 0,2—0,3%. Съдържанието на манганов окис в шлака е също ниско — 0,42%. Изследваните от Колчин няколко шлака, намерени на територията на стара Русия, имат подобен химически състав.[1]

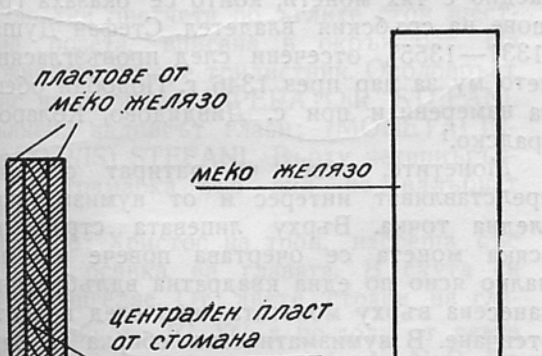

6

1 — разположение на пластовете в напречното сечение на ножовете ; 2 — длето. Острието изработено от стоманено парче, заварено към желязно стъбло

1 — disposition des couches de la transversale de couteaux ; 2 — burin. La pointe est un morceau d'acier soudé sur une tige de fer

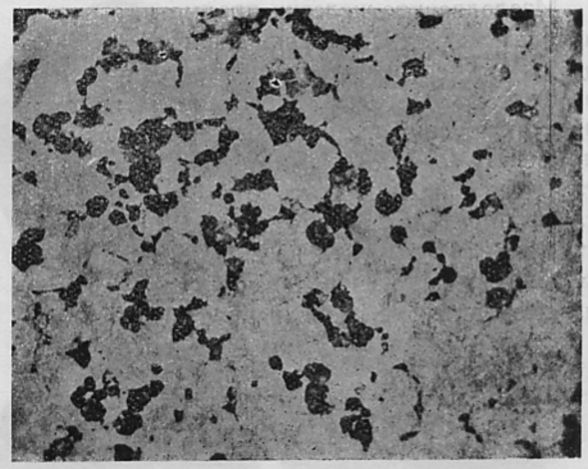

7

Микроструктура на пила. Основното поле е безструктурен мартензит (белите участъци) на места със сорбитни участъци (тъмните полета). Ув. 200

Microstructure d'une lime. Le champ visuel est occupé par de la martensite sans structure (parties blanches), par endroits on remarque des plages sorbitiques (plages sombres). Grossissement 200 fois

Таблица 1

Наименование на предмета	Химически състав						
	C	Si	Mn	S	P	Cr	Ni
Длето № 1	0,32	0,04	следи	0,01	0,072	0,02	—
Стрела	0,05	0,103	0,06	0,006	0,030	0,04	няма
Длето № 2	неопределено	0,18	0,1	неопределено	неопределено	0,01	няма

Таблица 2

O_2	CaO	MgO	Al_2O_3	FeO	Fe_2O_3	MnO	P_2O_5
17,7%	2,41%	1,67%	8,05%	45,5%	24,1%	0,42%	0,073%

---

[1] Б. А. Колчин, ц. с., стр. 41, табл. 3.

Изследваните железни предмети, на които направихме металографски анализ, имат твърде общи черти по отношение технологията на изработването им, характера на неметалните включения и съдържание на случайни примеси. Това ни дава основание да смятаме, че болшинството от тези предмети са изработени на едно място. Химическият състав и структурата на намерения в самото селище металургичен шлак (сгурия) показва известна връзка с изследваните железни предмети. Това показва, че изследваното селище е представлявало производствен център с добре развито железарство, в което е била прилагана напълно съвременна за онова време технология. Както се вижда, нашите средновековни железари-занаятчии са владеели доста изкусно различните технологически прийоми за получаване на качествени железни изделия, като се почне от най-обикновените битови сечива и се стигне до бръснача. Те са прилагали много добре горещата ковашка заварка, циментацията и термообработката.

Грошове на Стефан Душан с контрамарки

Александър Кузев

През 1927 г. в местността „Параджик" източно от с. Доброглед, Варненско, жителят на селото Жеко Стоянов изровил едно малко гърне, в което намерил шест златни обеци и няколко сребърни монети. От тази находка във Варненския музей постъпили само една двойка обеци и три монети.

Обеците (инв. № IV 724, обр. 1) се състоят от отворена халка (диам. 36 мм) от объл тел с нанизано кухо топче (диам. 14 мм), съставено от две споени полусфери. Ръбът на спойката е скрит под украса от четири филигранови жички. На всяка полусфера са запоени по четири симетрично наредени малки полусфери с връхчета във вид на зрънце. Основата на всяка малка полусфера е оградена с пръстенче от филигранова жичка. С подобно пръстенче са оградени и двата отвора на топчето, през които минава халката. В полетата между малките полусфери са припоени няколко зрънца. По халката от двете страни на топчето е навита спираловидно филигранова жица.

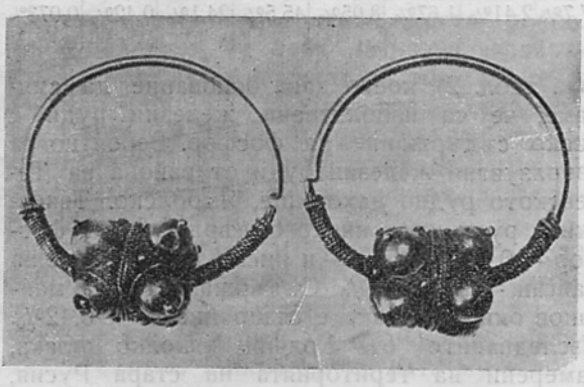

1 *Златни обеци от с. Доброглед, Варненско*
Boucles d'oreilles en or du village Dobrogled, arrondissement de Varna

Обеците се датират точно от намерените заедно с тях монети, които се оказаха грошове на сръбския владетел Стефан Душан (1331—1355), отсечени след провъзгласяването му за цар през 1346 г. Подобни обеци са намерени и при с. Дивдядово, Коларовградско.[1]

Монетите, освен че датират обеците, представляват интерес и от нумизматична гледна точка. Върху лицевата страна на всяка монета се очертава повече или помалко ясно по една квадратна вдлъбнатина, нанесена върху монетата явно след нейното отсичане. В нумизматичната сбирка на Варненския музей се оказаха и други два гроша на Стефан Душан, отсечени след 1346 г., с подобни квадратни вдлъбнатини на лицевите страни. Сходството между вдлъбнатините, отпечатани при всички случаи върху лицевите страни на монетите, показва, че те не са нанесени случайно, а са знаци с определено значение, т. е. контрамарки. Тъй като по средновековните платежни знаци контрамарки се срещат твърде рядко, в следващите редове даваме описание на горните монети.

1. **Лице:** Стефан Душан и жена му Елена, прави, насреща, помежду си държат

---

[1] Ив. Молдов, Археологически находки в Шуменско, ИБАИ, IV, 1926/1927, стр. 301, обр. 120.

дълъг троен кръст. Царят е с полусферична корона и сакос. С лявата ръка държи кръста, а в дясната жезъл, завършващ с кръст. Вляво от фигурата съкратен надпис на латински ST[F]IPA. Попълнен, надписът се чете: ST(E)F(AN) I(M)P(ER)A(TOR). Царицата е с тризъба корона и сакос. Вдясно от нея съкратен латински надпис ELIPATX. Попълнен, надписът гласи: EL(ENA) I(M)P(ER)AT(RI)X. По средата на фигурата на царя контрамарка във вид на вдлъбнат квадрат.

Опако: Христос, прав, насреща, със зрънчеста осянка на главата. С лявата ръка, прибрана към гърдите, държи евангелие, а с дясната, протегната, благославя. От двете страни на фигурата са наредени дъгообразно отдясно пет, отляво, под благославящата ръка, четири шестолъчи звездички. Цялото изображение е оградено с бадемовидно зрънчесто сияние. Горе от двете страни на сиянието надпис с гръцки букви $\overline{IC}$ $\overline{XC}$, а под него с латински букви R V. В долната част на фигурата на Христос личи квадратна изпъкналост, получена при нанасянето на контрамарката.

Сребърна плоска пластинка, диам. 19 мм. Намерена при с. Доброглед, Варненско. Инв. № V 118. Обр. 2.[1]

2. Лице: шлем, отгоре със сложна украса—над четириъгълник с вгънати страни и трилистни цветчета по ъглите стои шестлистна розета, вписана в окръжност. На окръжността отгоре трилистник. Околовръст надпис на латински INPERATO|R STEFANI. Попълнен, надписът гласи: (MONETA) INPERATO|R(IS) STEFANI. Върху четириъгълника контрамарка във вид на вдлъбнат квадрат.

Опако: Христос на трон, насреща, със зрънчеста осянка на главата. В скута си държи евангелие. От двете страни на главата обичайното $\overline{IC}$ $\overline{XC}$, а по-долу от двете страни на трона латинските букви N O. По средата на фигурата личи изпъкналост, получена при контрамаркирането.

Сребърна плоска пластинка, диам. 18 мм. Намерена при с. Доброглед, Варненско. Инв. № 119. Обр. 3.[2]

3. Лице: Стефан Душан, на престол без облегало, насреща, пред себе си държи в хоризонтално положение меч — с дясната ръка държи дръжката, а с лявата — края на острието. Царят е с полусферична корона с висулки и сакос. Околовръст съкратен надпис на латински STIPROIOMA| + REXRIA. Попълнен, надписът гласи: ST(EFAN) I(M)P(ERATOR) ROMAIO(N)| + REX R(ASC)IA(E). Поради слабия удар при подпечатването от квадратната контрамарка се е отпечатал само един ъгъл върху дясното рамо на фигурата на царя.

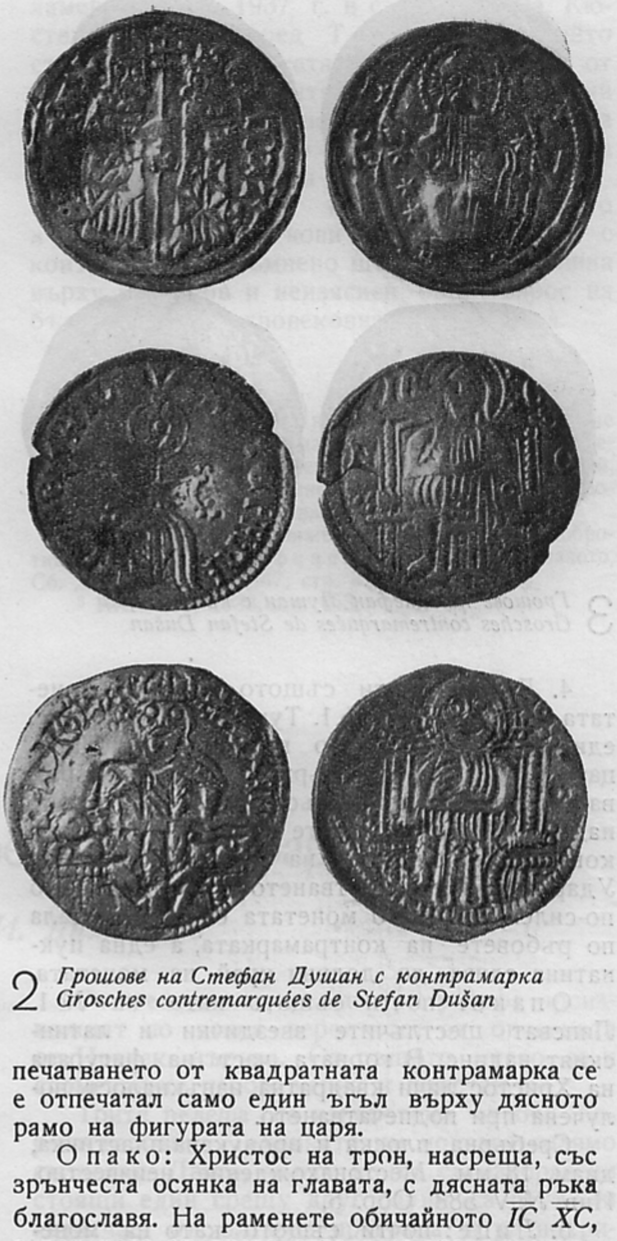

2 Грошове на Стефан Душан с контрамарка
Grosches contremarquées de Stefan Dušan

Опако: Христос на трон, насреща, със зрънчеста осянка на главата, с дясната ръка благославя. На раменете обичайното $\overline{IC}$ $\overline{XC}$, а под него от двете страни на трона знаците Є O_2. От удара при контрамаркирането се е получила малка изпъкналост под благославящата ръка.

Сребърна, леко изкорубена пластинка, диам. 19 мм. Намерена при с. Доброглед, Варненско. Инв. № V 120. Обр. 4.[3]

---

[1] Монети от този тип вж. у S. Ljubić; Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb, 1875, стр. 96—98, табл. VII 19—24 и табл. VIII 1—2. Монетата е вариант, неописан у Ljubić.

[2] Монети от този тип вж. у Ljubić, ц. с., стр. 93, табл VII 11—13. Монетата е вариант, неописан у Ljubić.

[3] Монети от този тип вж. у Ljubić, ц. с., стр. 94—96, табл. VII 16—18. Монетата е вариант, неописан у Ljubić.

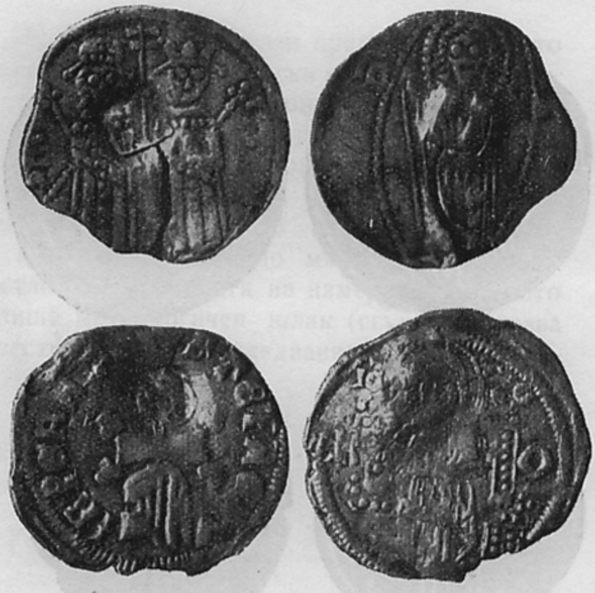

3 *Грошове на Стефан Душан с котрамарка*
Grosches contremarquées de Stefan Dušan

4. Лице: почти същото като на монетата, описана под № 1. Тук царят е с пояс, единият край на който виси огляво. Царицата с лявата ръка държи жезъл, завършващ с кръст. Околовръст следи от изтрит надпис. Между образите на царя и царицата контрамарка във вид на вдлъбнат квадрат. Ударът при подпечатването е бил очевидно по-силен, тъй като монетата се е пропукала по ръбовете на контрамарката, а една пукнатина слиза до долния край на монетата.

Опако: почти същото като на № 1. Липсват шестлъчите звездички и латинският надпис. В горната част на фигурата на Христос личи квадратна изпъкналост, получена при подпечатването.

Сребърна, плоска и пропукана пластинка, диам. 18 мм. Местонахождение неизвестно. Инв. № V 583. Обр. 5.

5. Лице: почти същото като на монетата, описана под № 2. Тук изображението е по-грубо. Околовръст надпис на латински INPERAT[O]| STEFAE[N]U. Попълнен, надписът гласи: INPERATO(R)| STEFAENU(S). Върху розетата контрамарка във вид на вдлъбнат квадрат.

Опако: почти същото като на № 2. От двете страни на трона латинските букви R O. Вляво от главата на Христос личи изпъкналост, получена при контрамаркирането.

Сребърна плоска пластинка, диам. 19 мм. Местонахождение неизвестно. Инв. № V 169. Обр. 6.[1]

Контрамарките върху гореописаните монети са почти еднакви и са получени чрез подпечатване с квадратен гладък печат с размер 3—3,5 мм. При контрамаркирането върху лицето на монетата се получава квадратна вдлъбнатина със същите размери, но с различна дълбочина в зависимост от силата на удара. Поради тънкостта на монетната пластинка на опакото се явява изпъкналост със същата форма.

Възниква въпросът, къде и кога са контрамаркирани горните монети. Докато през античността подпечатването на паричните знаци е било обикновено явление,[2] през средновековието, както вече се спомена, това е ставало много рядко. А средновековни монети, снабдени с български контрамарки, досега изобщо не са известни.[3] През XIII—XIV в. в България наред с българските монети в обращение са били и чужди платежни знаци, предимно византийски и венециански. Поради еднаквата стойност на тези монети с българските и поради това че са били добре известни сред тукашното население, още преди да се секат български монети, те не се нуждаели от контрамаркиране. Макар и рядко, у нас попадали и сръбски монети — най-вече през първата половина на XIV в., когато сръбската държава била в непрекъснат възход, а при Стефан Душан достигнала върха на своето могъщество и станала най-силна държава на Балканския п-ов. За проникването на сръбски монети в България спомагало и обстоятелството, че между двете страни през 30-те и 40-те години на XIV в. се установили приятелски отношения, а двамата владетели Стефан Душан и Иван Александър влезли и в роднински връзки (Ст. Душан бил женен за сестрата на Ив. Александър).[4] Според находките[5] разпространението на тези монети се ограничило почти изключително в западните краища на България, граничещи непосредствено със Сърбия (Софийско и Кюстендилско). Тук естествено те са били добре познати на населението и поради това не се нуждаели от контрамаркиране. Обаче в останалата част на страната сръбски монети попадали много рядко. Като се има пред вид, че гореописаните монети с контрамарки произхождат от Североизточна България,[1] може да се предположи, че сръбските монети като непознати в този край е трябвало да бъдат подпечатвани от държавната власт, за да станат пълноценно платежно средство наравно с българските монети. Не е изключена възможността контрамаркирането да е станало в княжеството на Балик и Добротица в днешна Добруджа, което княжество към средата на XIV в. се оформило вече като независима държава.[2]

---

[1] Същият вариант е описан пак там, стр. 93, табл. VII 13.

[2] Вж. Т. Герасимов, Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия, ИБАИ, XV, 1946, стр. 51—81.

[3] Н. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, София, 1924, стр. 19.

[4] За подробности вж. Т. Флоринский, Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в., С.-Петербург, 1882, стр. 208—228.

[5] Вж. ИБАД, I, 1910, стр. 197; ИБАД, III, 1912/1913, стр. 330; ИБАД, IV, 1914, стр. 274 и 280; ИБАИ, I, 1921/1922, стр. 243; ИБАИ, XI, 1937, стр. 316; ИБАИ, XII, 1938, стр. 453; ИБАИ, XIII, 1939, стр. 342—343.

Естествено при тези данни, с които разполагаме, някакви сигурни определения за произхода на тези контрамарки са изключени. За нас обаче остава интересен фактът, че през XIV в. в Североизточна България са били в обращение контрамаркирани сръбски монети.

Тук трябва да споменем една интересна находка от 101 гроша на Стефан Душан, намерена през 1937 г. в с. Ръждавица, Кюстендилско.[3] Според Т. Герасимов, който съобщава за находката, по-голямата част от монетите били контрамаркирани с разни знаци. Находката, попаднала в сбирката на д-р Ем. Лесич в Белград, и досега за съжаление е останала непроучена.

Проучването на тази находка, както и намирането на нови сръбски монети с контрамарки, несъмнено ще хвърли светлина върху този нов и неизяснен още въпрос на българската средновековна нумизматика.

---

[1] Местонахождението на последните две монети не е известно, но като се имат пред вид районът и обсегът на дейността на Варненския археологически музей, почти не подлежи на съмнение, че и тези монети произхождат от Североизточна България.

[2] По-подробно за княжеството на Балик и Добротица вж. у П. Мутафчиев, Добруджа в миналото, Сб. Добруджа, IV, 1947, стр. 37—48.

[3] ИАИ, XII, 1938, стр. 453.

Раннохристиянски релефи от Варненско

Димитър И. Димитров

В сбирките от каменни паметници на Варненския археологически музей са постъпили през 1935 или 1936 г. три раннохристиянски релефа. Точни данни за обстоятелствата на намирането им липсват. Знае се само, че произхождат от развалините на църква в с. Осеново (б. Дишбудак), Варненско. В северозападния край на селото и досега личат останки от късноантична крепост. За нея споменава още К. Иречек.[1] Според него тя имала форма на седмоъгълник със страни от около 50 крачки. Вътре в крепостта се виждали основите на малка църква. Тук били намерени метални кръстове, монети и др. Оттук произхождал и фрагмент от някаква каменна плоча (сега изчезнала), която според допълването на E. Bormann представяла надпис, в който се споменават имената на Аркадий и Хонорий, августи (т. е. 393—395).[2]

От старата инвентарна книга на музея във Варна се вижда, че от с. Осеново са постъпили „две изображения върху камък“ и един бронзов пръстен с кръст върху плочката. Тези предмети не можаха да бъдат намерени в музея.

Разглежданите от нас три релефа произхождат по всяка вероятност от описаната от Иречек църква. От същото място са и споменатите изображения и пръстен.

Трите релефа са изработени от бял порест варовик. Техниката им показва голямо сходство. Двата, върху които са изобразени стоящи един срещу друг пауни, са служили като част от олтарна преграда в раннохристиянска църква. Предназначението на третия, върху който е изобразен бик, не е ясно.

1. Варовикова плоча с размери: дълж. 0,43 м, вис. 0,245 м и деб. 0,21 м. Грубо изчукана. Инв. № III 223. Обр. 1.

В плитко релефно поле (0,003 м), оградено с тясна правоъгълна рамка, е изобразен в нисък плосък релеф паун в профил и ход наляво. Пред пауна се намира висок съд във форма на потир.

Овалното тяло на пауна завършва с дълга, опираща до земята ветрилообразна опашка.

---

[1] К. Иречек, Пътувания по България. Княжество България, II, Пловдив, 1899, стр. 832.

[2] К. Jireček, AEM, X, 1886, стр. 181—182.

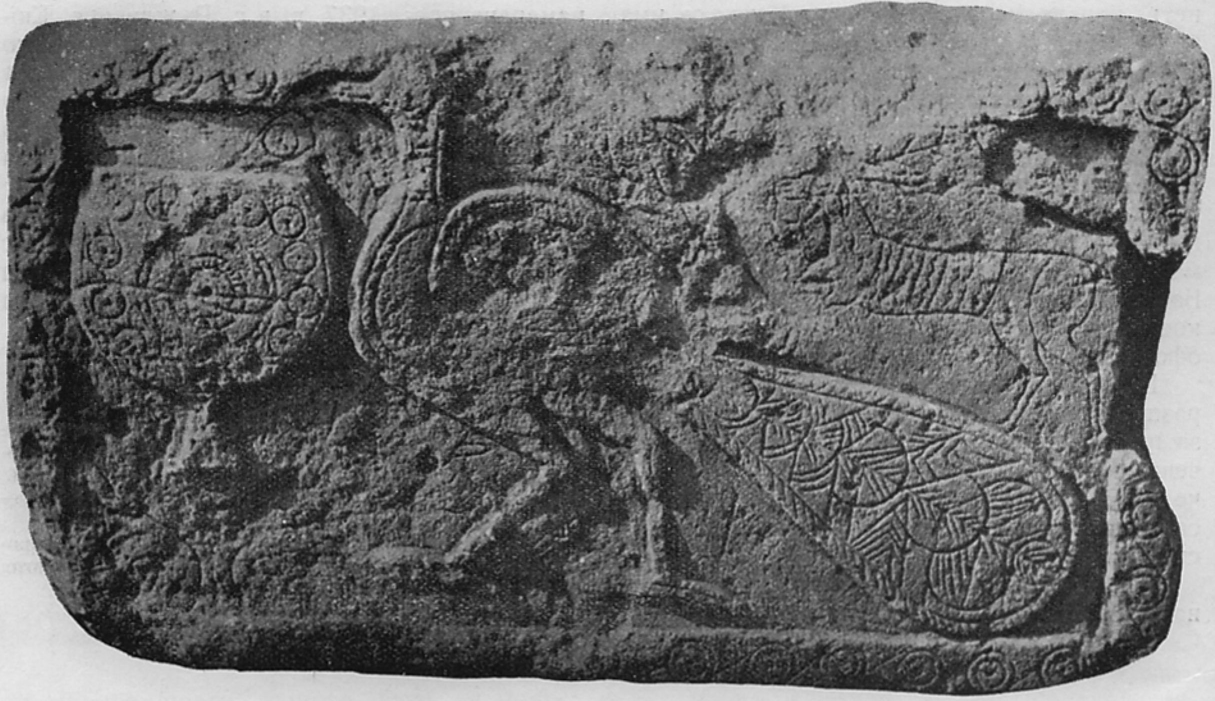

1 *Каменен релеф от Варненско*
Relief de pierre de l'arrondissement de Varna

Елипсовидното крило, очертано с двойна тънка врязана линия, е свито към тялото. Шията и тялото са контурирани с единична и с двойна линия. Главата е с дебел клюн и голямо око, представено като двойно кръгче с точка в средата. Перушината по опашката е схематично предадена чрез полукръгове и орнамента „рибена кост“.

Съдът пред пауна е също украсен с врязана линия. По края му върви ивица с орнамент „бягащо куче“. В центъра на съда са очертани с двойна линия тесни пояси, запълнени с отвесни чертици. В средата се намира точка, около която са разположени концентрично двата пояса.

Рамката на плочата е украсена с орнамента „бягащо куче“.

Свободните полета между релефните изображения са запълнени с рисунки: в левия долен ъгъл под съда се вижда клонесто дърво. В десния горен ъгъл е представен елен с разклонени рога в бяг наляво. Пред елена се намира разклонено дърво.

На места (част от тялото на пауна и др.) релефът е изчукан и поизтрит. Рамката е отчупена на няколко места.

2. Подобна плоча с размери: дълж. 0,44 м, вис. 0,245 м и деб. 0,21 м. Инв. № III 222. Обр. 2.

В плиткото релефно поле, обградено с тясна рамка, украсена както при № 1, е изобразен паун в релеф в ход надясно. Пред него стои подобен на този от обр. 1 съд, само че във вътрешния кръг е вписана шестлистна розета, а във високото, разширяващо се долу столче е гравирано кръгче с точка.

Крилото, което е прибрано към тялото, е представено чрез четири успоредни стесняващи се към опашката ивици, запълнени с орнамента „рибена кост“. Поради изветряването на камъка не може да се установи дали върху опашката е имало украса.

И тук както при обр. 1 свободните от релефни изображения полета са запълнени с гравирани рисунки. Пространството под пауна и съда е изпълнено с движещи се в различни посоки риби — шест на брой: една между опашката и задния крак, втора между двата крака, трета — най-голямата — между столчето на потира и гърдите на птицата и три в една редица под чашата. Двете от тях са представени една срещу друга.

Над пауна е представена сцена на бягащ надясно към разклонено дърво заек, гонен от куче.

Двете плочи са правени за една и съща цел, от един и същ майстор и с една и съща техника. Въпреки това в известни детайли от изображението може да се констатират някои различия. Така чашите са предадени с различна украса: в обр. 1 орнамен-

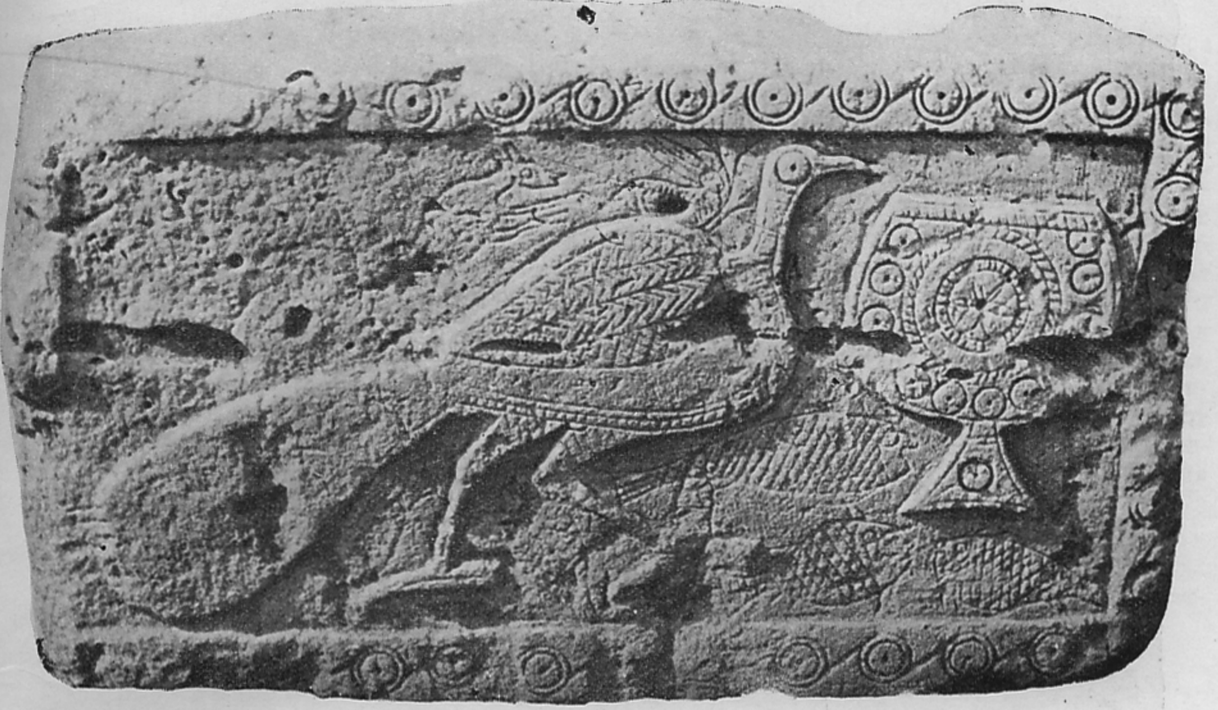

2 *Каменен релеф от Варненско*
Relief de pierre de l'arrondissement de Varna

тът „бягащо куче“ образува окръжност, докато в обр. 2 той стига до устието на съда, като е загубил първоначалната си форма — кръгчетата са представени самостойно без съединителна връзка. При обр. 2 във вътрешния кръг е вписана една шестолистна розета, докато при обр. 1 тя липсва. Столчето в обр. 2 е по-широко и е украсено с кръгче с точка.

При изображенията на пауните могат да се установят различия при предаването на крилата и очите: в обр. 1 окото е с две кръгчета, а в обр. 2 — с едно. При обр. 1 крилото е малко повдигнато и е очертано с две линии, свързани с успоредни чертици. При състоянието на обр. 2 за различия в украсата на опашката не може да се говори. Обр. 1 е представен в по-едър мащаб, така че мястото в ограниченото от рамката поле не е достигнало и майсторът е бил принуден да постави главата на пауна върху рамката.

По отношение на гравираните рисунки майсторът си е позволил по-голяма свобода. Поради неизвестни за нас причини в единия и другия релеф рисунките са съвсем различни. При едни от тях, и то при тези, които са разположени в долната част на свободното поле под пауна и чашата, се касае за обикновени старохристиянски символи. Това са рибите[1] и разклоненото дърво, от което израства чашата в обр. 1 („дървото на живота“). Що се отнася обаче до рисунките в горните полета, тяхното тълкуване се натъква на известни мъчнотии. Вярно е, че еленът и заекът се срещат като старохристиянски символи, но с друго значение. Така еленът, който олицетворява според някои стремежа на душата към бога, е представян най-често, че отива да пие вода от извора.[2] Заекът пък се счита като символ на краткостта на човешкия живот с оглед на бързината на това животно.[3] Начинът, по който са представени обаче нашите рисунки — заек, преследван от куче, и елен, бягащ към разклонено дърво, — не може да се обясни чрез тази символика.

Възможно е на реалистичното виждане на художника да се дължи фактът, че ние намираме заека и елена не в обичайните пози, в които те ни са познати от други старохристиянски паметници. Така местният художник, вместо да представи елена като отиващ към поток, го е дал такъв, какъвто

---

[1] F. Kraus, R. E. der christl. Altertümer, Freiburg im Breisgau, 1882, I, стр. 516—525; Leclercq y Cabrol, Dict. d'arch. chret., VII/2, 1927, col. 1990—2086; Fr. Dölger, *IXΘYC*, I—V, Münster in Westf., 1928—1932.

[2] F. Kraus, ц. с., I, стр. 665—666; Leclercq, ц. с., II/2, 1910, col. 3301—3307.

[3] F. Kraus, ц. с., I, стр. 651—652; Leclercq, ц. с., IX, 1930, col. 1008—1011.

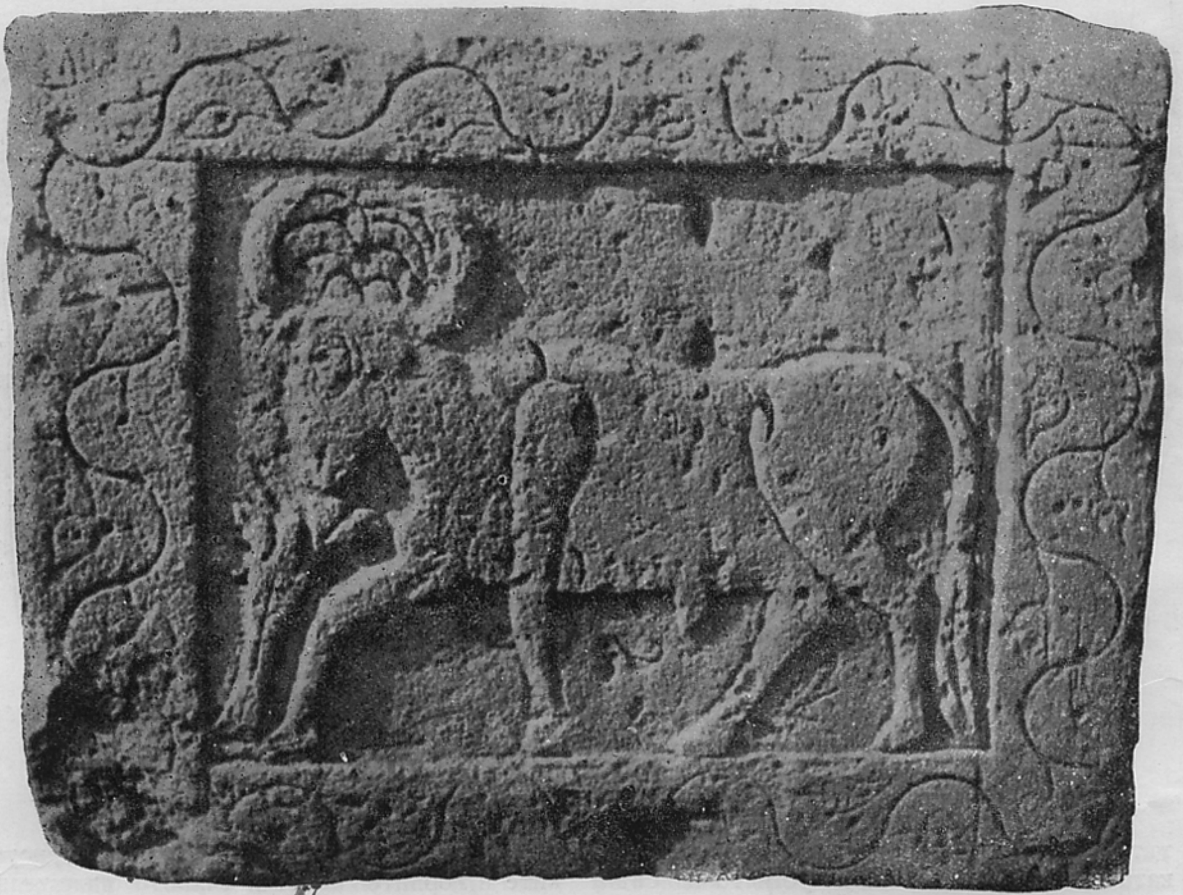

3 *Каменен релеф от Варненско*
Relief de pierre de l'arrondissement de Varna

му е познат — скитащ из горите. Непознаването на официалната иконография на заека е станало причина и тук това животно да се представи в положение, което е най-близко до съзнанието на художника.

Трябва да се обърне внимание, че гравираните рисунки са едновременни с релефите. Това личи както от използуването на графитната техника при предаването на подробностите в релефите, така също и при свързването на дървото (графитна рисунка) в обр. 1 с чашата — мотив, който се среща и другаде в християнската символика от ранната епоха.

Образи на пауни, разположени един срещу друг, се срещат често и са обичайни за християнската скулптура и живопис от IV—VI в. Намираме ги в рисувани гробници от късноантичния некропол в Сердика,[1] върху каменни плочи на олтарни прегради от Сердика,[2] Рим,[3] Кападокия,[4] Равена и др.[5]

Релефите от Варненско са засега единствените паметници от този вид, открити в българските земи, и са важни извори за историята на местното, провинциално ранновизантийско изкуство. Всички образи, макар и изработени схематично и грубо, се отличават със своя реализъм. Това личи добре при предаването на движението на пауните, при сцените със заека и преследващото го куче, елена и др.

Що се отнася до техниката на изработката, би трябвало да се обърне внимание върху използуването на пергела при очертаване на окръжностите и полукръговете. Дупките от пергел личат добре по рамката, в центъра на чашата и др.

---

[1] Б. Филов, Софийската църква „Св. София", София, 1913, стр. 101—103; Кр. Миятев, Декоративната живопис на Софийския некропол, София, 1925, стр. 6, 10 и сл.

[2] Ст. Михайлов, Сб. Археологически открития в България, София, 1957, стр. 207 и обр. 5 на стр. 208.

[3] H. Michaelis, Neue Studien... Wissenschaftliche Annalen, VI, 8, August 1957, стр. 529 и сл., обр. 1.

[4] H. Michaelis, ц. с., стр. 530, обр. 2.

[5] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin², I, Paris, 1925, стр. 287, обр. 142.

Разглежданите релефи могат да се отнесат към V и първата половина на VI в. Към тази епоха принадлежат и всички по-забележителни старохристиянски паметници от Варна и близката околност (базилики, църкви, кръстове, надписи и др.). По това време Одесос се издига като важен раннохристиянски център.[1]

3. Правоъгълен блок от бял мек варовиков камък с размери: дълж. 0,31 м, вис. 0,245 м, деб. 0,19 м. Грубо одялан. Инв. № III 224. Обр. 3.

Лицевата част на блока е старателно огладена. Широка правоъгълна рамка, издигната с 0,003 м над полето, го обгражда. Тя е украсена със стилизирана вейка от бръшлянови листа. В така оградено поле в нисък плосък релеф е представен бик с дълга опашка, завити навътре рога и малки уши. Той е в ход наляво и пасе от храст (дърво ?) с дебело стъбло. Бикът е представен в профил, като само рогата и ушите са насреща. Макар че релефът е съвсем плосък, художникът се е опитал да извади от общата плоскост левите преден и заден крак, като ги е очертал с тънка врязана линия.

Казаното за художествените качества, техника и датиране на плочите с пауните важи и за разглеждания блок. От обичайната практика трябва да се заключи, че е съществувал още един блок с представен бик или друго животно, само че в ход надясно. Такъв обаче засега не е намерен от тази църква.

Подобни образи на бикове от раннохристиянски постройки не ни са известни от българските земи. Това затруднява до известна степен и обяснението на нашия релеф.

---

[1] В. Велков, Бележки върху социално-икономическото развитие на Одесос през късноантичната епоха, ИВАД, X, 1956, стр. 109 и сл.

Светилище на Дионис край Свищов

Д. Митова-Джонова

При изкопните работи за нова сграда в двора на селскостопанския техникум „Алеко Константинов“, разположен на 5 км югоизточно от Свищов в местността „Манастира“, през 1959 г. работници и ученици попаднали на зидове, строителни материали и керамика и макар и със закъснение, уведомиха местния музей.

Хълмистият терен, обрасъл с широколистна гора, прорязан от дълбоки долове с малки поточета и изворчета, изолира това малко кътче от близките селища и му придава особена уютност и мистика. Откритата антична сграда се намира на един южен склон в стопанския двор под сегашния птичарник. Тук само на 0,30—0,40 м дълбочина са разкрити зидове, градени от ломен камък и споени с кал. От тези зидове ние видяхме само една част, дълга 1,30 м, дебела 0,60 м и висока 0,40 м, с посока изток—запад. Голяма част от тях беше вече разрушена и встрани бяха наредени няколко кубика камък. Втората половина на същата сграда остана в неразкопаната пръст. Над нея минава пътят за техникума. При нашето отиване на мястото беше вече построена новата сграда и ние не можахме да проследим продължението на старите зидове, за да добием поне малка представа за плана и големината на разрушената сграда. От наличния строителен материал — големи и тежки керемиди и количеството на ломения камък, както и сравнително малкото тухли и глинени тръби — е съвсем ясно, че тук е имало голяма сграда с масивни каменни стени, с тежка покривна конструкция и вероятно с водопровод и канал.

Инвентарът на сградата е бил запазен в сравнително добро състояние. От работниците узнахме, че те са намерили големи амфори, които са чупили при изваждане, съдове с различна форма и големина, както и много други предмети от метал, стъкло и камък. И действително изкопаната пръст изобилствува с фрагменти от лампи, патери, стомнички с една и две дръжки, груба керамика с дебели стени, тежки капачета с лошо оформена с пръсти дръжка и извита нагоре периферия, фина римска керамика с червено боядисана повърхност и terra sigillata. Много често се срещат части от светлосива керамика, направена от песъчлива глина и украсена отвън с хоризонтални релефни пръстени. Тези съдове обикновено имат малко,

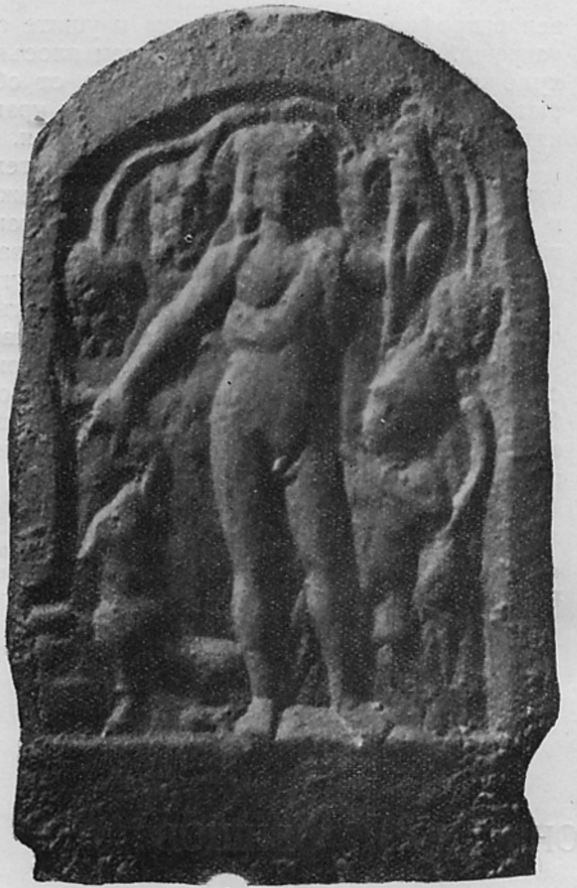

1 *Оброчна плочка на Дионис, намерена край Свищов*
Plaque votive de Dionysos, découverte près de Svištov

тежко дъно и широко отворено профилирано устие, към което понякога са прикрепени по една или две дръжки. От стъкло се срещат различно оцветени фрагменти, нерядко украсени с кòси нарези или шахматно наредени вдлъбвания по цялата повърхност. От металическите предмети намерихме само едно гърло от бронзова хидрия, силно деформирано, и половина от бронзова гривна. Но от всичкия събран материал по голямо внимание заслужават две мраморни оброчни плочки, една глинена лампа и бронзовата гривна.

1. Първата оброчна плочка е направена от светлосив едрозърнест мрамор (обр. 1). Максималната ѝ височина е 0,225 м, ширината при основата 0,137 м, в горния край 0,13 м, а дебелината е 0,027 м. Опаката страна на плочката е оформена само с няколко удара с широко длето. Лицевата страна не е много старателно обработена и на релефната рамка се чувствуват няколко плоскости. Релефното поле има формата на плочата. Най-голямата му височина е 0,183 м, а най-голямата ширина — 0,113 м. Под релефното поле има широка рамка. При тази плочка скулпторът не се е ограничил строго в рамките на това поле, а там, където композицията е наложила, отделни части от фигурите са излезли извън него. На релефното поле е представена сцена от култа на Дионис. Централно място в композицията заема младата фигура на Дионис, насреща. Тежестта на тялото пада на десния крак. Левият крак е облекчен и изнесен напред. В дясната спусната ръка Дионис държи ритон, обърнат надолу с устието, от който се излива силна струя вино в устата на пантера. В лявата ръка държи тирс, украсен в горния край с някаква топка — шишарка или бръшлянова пъпка. Косата е буйна и пада в две плитки на раменете. В нея над челото се подават две малки рогчета на бик. Дионис е гол. Върху гърдите му е наметната небрида, закопчана на лявото рамо. Краката му са обути във високи обувки. Той е застанал под лоза, от която се спущат надолу четири тежки грозда. Отдясно на Дионис на релефа е представена пантерата. Тя е седнала на задните си крака, а единият ѝ преден крак е стъпил върху полуотворения капак на cista mystica. Главата е силно извита и вдигната нагоре, за да пие виното, което ѝ дава Дионис. Отляво зад Дионис е козоногият Пан. Той е представен насреща, малко закрит от Дионис, в движение наляво. Главата му, с тънки високи рога, е обърната към Дионис. Върху дясното му рамо е преметнатата мантия, която пада към лявата ръка. В лявата ръка държи къса извита гега.

При тази плочка скулпторът е постигнал голяма пластичност. Фигурите са представени стройни и свързани в една обща композиция.

2. Втората оброчна плочка е изработена от ситнозърнест бял мрамор (обр. 2). Тя има правоъгълна форма с дъговидно извита горна страна. Долните ѝ ъгли са малко отчупени. Максималната ѝ височина е 0,15 м, ширината — 0,107 м и дебелината — 0,015 м. Опаката страна на плочката е грубо изравнена. Лицето е изгладено чрез триене о друг предмет с овална форма. При този начин на изглаждане плочката е получила леко извита повърхност с издадена средна част и извити краища по дългата ѝ ос. В така приготвената лицева страна е изрязано релефно поле, което следва формата на плочата, като само отвесните му страни са наклонени леко навътре в горния край. То е широко долу 0,093 м, горе — 0,084 м и е високо 0,011 м. Долната рамка е 0,037 м широка. На нея е имало надпис, от който сега се долавят само отвесни и кòси черти. В релефното поле е представен Дионис прав, насреща, наметнат

с мантия, която е прехвърлена върху изнесените встрани ръце и пада в широки декоративни гънки. Дионис е гол, с широк гръден кош. Той е стъпил на десния си крак, а левият е облекчен и изнесен малко встрани. В дясната си ръка държи кантарос с обърнато надолу устие, а с лявата се обляга на тирса, хванал го в горния му край. Краката са обути във високи обувки. Косата е дълга и пада в две плитки на гърдите. Главата е превързана с панделка, към която от двете страни на челото са прикрепени бръшлянови пъпки. В празното поле от двете страни на главата са представени два грозда. Долу отдясно на Дионис лежи пантера, обърната надясно, с повдигната нагоре и извита към Дионис глава. На врата си има широка каишка. Предните крака на пантерата излизат извън релефното поле. Отляво на Дионис под ръката му е представен брадат Силен, насреща. Само долната част на тялото му е покрита с мантия, която пада на едри гънки до земята. Ръцете му са свити в лактите и бият кимбали.

Релефът е изпълнен доста схематично.

3. Лампата е с пет фитилника (обр. 3). Направена е от добре изместена и изпечена до червено глина. По дръжката и горната повърхност личат следи от светлокафява боя. Дръжката е плоска и висока, с широчина 0,017 м. Максималната широчина на лампата при двата крайни фитилника е 0,11 м, а височината при дръжката — 0,07 м. Лампата е украсена със стилизиран орнамент. Центърът на капака е зает от орел, около който са наредени стилизирани растителни орнаменти. Дръжката е закрита от широк акантов лист. Дъното на лампата е заето от осмолистна розетка, изпълнена в същия стил.

4. Фрагментът от гривна е направен от бронзова лента, широка 1 см (обр. 4). Тя е била отворена и краищата ѝ са завършвали с едно ромбовидно разширение. С изчукани линии тук е изрязан геометричен орнамент, представящ стилизирана змийска глава. Тя е отделена от една напречна линия. Зад нея следва нов изчукан ромб, разделен по напречната ос на две триъгълни полета, които са заети от по едно кръгче.

В двете оброчни плочки Дионис е представен в обичайната обстановка.[1] Отгледан в планината Ниса (отдето получил и името си)[2] сред горските божества и животни, Дионис винаги е съпровождан от тях. И ето в едната плочка до него е старият му учител — брадатият Силен, който бие кимбалите и подканя Дионис към оргиастичните игри. Пантерата е извила глава и търси виното, крайно необходимо за изпадането в екстаз. Сам Дионис, бог на безсмъртието и изобилието,[3] е представен с бръшлян, символ на вечността в природата, и сред гроздове, символизиращи плодородието. При другата оброчна плочка сцената е аналогична. И тук действието се развива под лоза, пантерата пие вино от изливащия се ритон, а козоногият Пан подобно на Силена с бързо движение се мъчи да увлече Дионис в започващото горско тържество. Но тук заслужава да се подчертае, че за пръв път в тази плочка Дионис е представен с атрибутите на горския бик и малките рогчета са пробили буйната му коса. Бог на безсмъртието и на вечността, Дионис притежава качеството не само да се превъплътява в разни животни, но и да приема отделни части от тях. В поезията Дионис често се нарича „*βουϰέϱος*“[4] (с рога на бик) и „aurreo cornu

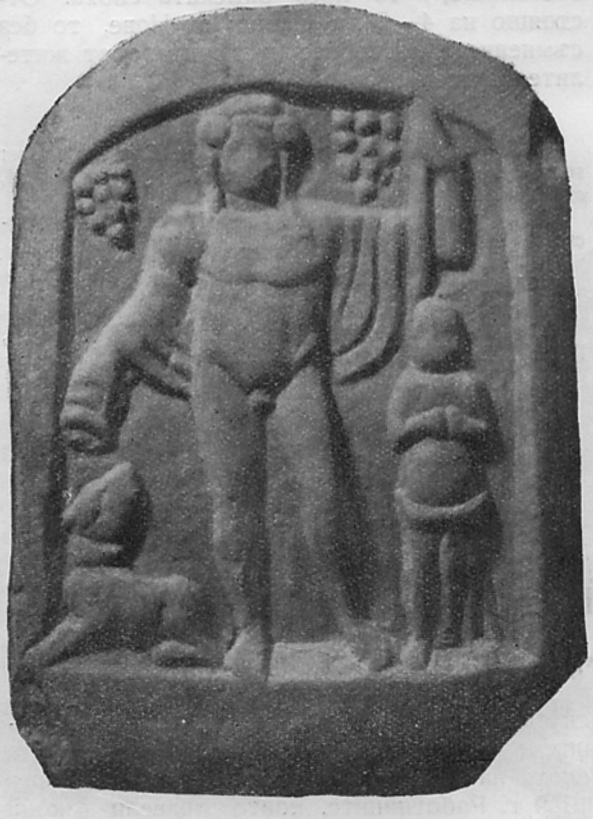

2 *Оброчна плочка на Дионис, намерена край Свищов*
Plaque votive de Dionysos, découverte près de Svištov

---

[1] Kern, Dionysos, RE, V, 1034; G. Kazarow, Thrake (Religion), RE, V, стр. 491.

[2] Д. Дечев, Очерк на религията на древните траки, БИБ, 1, 1928, стр. 3 и 42; Г. Кацаров, Светилището на Дионис в Пангей и Родопите, БТ, XVI, 1923, стр. 7, 104—105.

[3] G. Kazarow, Thrake (Religion), RE, V, стр. 489.

[4] F. Lenormant, Bacchus, DA, стр. 631.

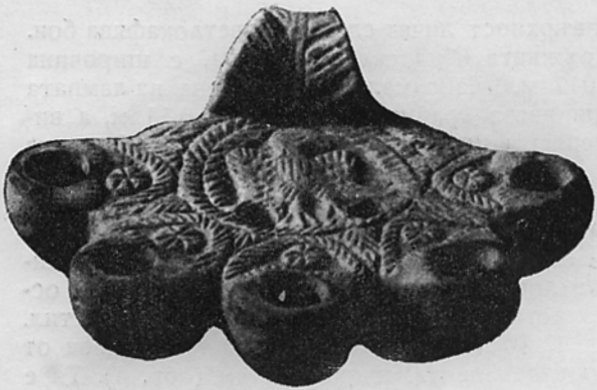

3 *Глинена лампа, намерена край Свищов*
Lampe en argile, découverte près de Svištov

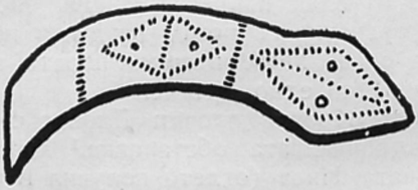

4 *Бронзова гривна, намерена край Свищов*
Bracelet de bronze, découvert près de Svištov

decorus“[1] (украсен със златен рог). Във „Вакханките“ на Еврипид се казва, че той *τέλεσαν ταυϱοκέϱων*[2] („се явява с рога на бик“), а една вакханка се обръща към него с „*φάνηϑι ταῦϱος*“[3] („покажи се като бик“). Но така обичайното представяне на Дионис като бик в поезията е сравнително слабо застъпено в изобразителните изкуства. Дионис с рога виждаме само на няколко вази от Италия и на императорски монети от Никея и Беотия.[4] Най-близка аналогия обаче на иконографията на нашата оброчна плочка е Дионисовата херма от Ватиканския музей,[5] където богът е също така млад, с буйна къдрава коса, от която се подават две малки рогчета. У нас това е първият паметник, където Дионис е представен в този вид, и той разкрива нова страница от неговата иконография.

От характера на намерения материал, от сюжета на оброчните плочки, от изолираността на сградата, както и от мястото, където тя е изградена, е съвсем ясно, че тук някога е имало светилище на Дионис. Разновидността на керамиката по форма и състав на глината и по техника на изработването, както и стилът на релефите очертават несъмнено границите на тяхното създаване, въз основа на което можем да кажем, че светилището е съществувало през II—III в. на н. е.

Че Дионис е почитан в Нове (сега местността „Стъклен“ източно от Свищов), ние знаем от две оброчни плочки,[6] едната от които е намерена в самия античен град, а другата — в Свищов, който отстои само на 5 км западно от него. Откриването на новите материали обаче ни помогна да установим съществуването на Дионисово светилище, а това е важен принос към изучаването на Дионисовия култ, понеже това е единственото открито досега Дионисово светилище, и то през римската епоха. Отстоящо на 4—5 км южно от Нове, то без съмнение е построено и почитано от жителите на този град.

---

[1] Horatius, Oden und Epoden. Carminum liber secundus, XIX, 29, 30, édit. Nauck, Leipzig, 1894, стр. 138.

[2] Еврипид, Вакханки, изд. Иннокентия Анненского, Санктпетербург, 1894, 10, стр. 100.

[3] Еврипид, ц. с., стр. 110, 117.

[4] F. Lenormant, Bacchus, DA, стр. 631.

[5] Пак там, обр. 718.

[6] Ив. Велков, Антични паметници из България, ГНМ, 1921, 204—205, обр. 211, 216.

Гроб на тракийка от Одесос

Горана Тончева

През последните няколко години строителството във Варна се засили извънредно много. При изкопите за основи на частни или обществени сгради се откриха голям брой гробове, които принадлежат към некрополите на стария град Одесос. Един от най-интересните е гробът, който се откри в Морската градина, гдето се е простирал некрополът от класическата и елинистическата епоха на Одесос. Откриването му стана през 1959 г. Работниците, които правели изкопи за канал до северната стена на Летния театър, намерили горна половина от теракота и други по-малки фрагменти от теракоти.

На мястото на находките Варненският археологически музей извърши разкопки. Тук се откри античен гроб, който работниците бяха пресекли и унищожили в средната част. Той бе ориентиран североизток—югозапад. На западната страна на гроба бяха открити големи варовикови блокове. С подобни блокове той е бил вероятно покрит и ограден от източната, южната и северната си страна. Приблизителните размери на гроба можаха да се установят само въз основа на по-тъмния цвят на пръстта в него. Той бе дълъг 2 м и широк 0,95 м. На около 0,30 м от повърхността се откриха фрагменти от мегарска чаша с релефна украса, покрити отвън и отвътре с матов черен фирнис (обр. 3 *е*). Другите находки се намериха на 0,80 м от повърхността в пласт, дебел около 0,15 м. По края на четирите страни на гроба бяха открити голямо количество цели и фрагментирани теракоти. В североизточния ъгъл на гроба бе намерена статуйка, изобразяваща Ерос (обр. 1 *а*), инв. № II 3947, с размери 24,7 × 11,5 × 4,3 см. Дясното крило и горната част на лявото крило са отчупени. Те са се прикрепвали към раменете на фигурата посредством правоъгълни отвори. Ерос е представен прав, обърнат напред, гол и с женствени, меко моделирани форми на тялото. Върху ръцете му е прехвърлена мантия, която се спуска до краката му. С двете си спуснати надолу ръце той я придържа към горната част на бедрата си. В горния и долния край на мантията се вижда широка ивица, оцветена черно. Косата му е вчесана на път по средата и на големи вълни се спуска до ушите. Тя е оцветена тъмнокафяво. На ушите си има кръгли обеци, а на главата — шапка с плоска, издигната нагоре периферия и висока качулка с релефна украса. Устата му е оцветена червено, бузите розово, а клепките, гледецът на окото и веждите са нарисувани с черна боя. Цялото тяло на фигурата е оцветено с бледорозова боя. Моделирана е и задната половина на теракотата.[1] Между раменете и в долната ѝ част се намират малки правоъгълни отвърстия, които са служили вероятно за прикрепване на теракотата към дървен саркофаг. В средата на гърба се намира правоъгълен отвор, за

1 *а, б и в — теракоти на Ерос*
а, б et в — Eros — terres cuites

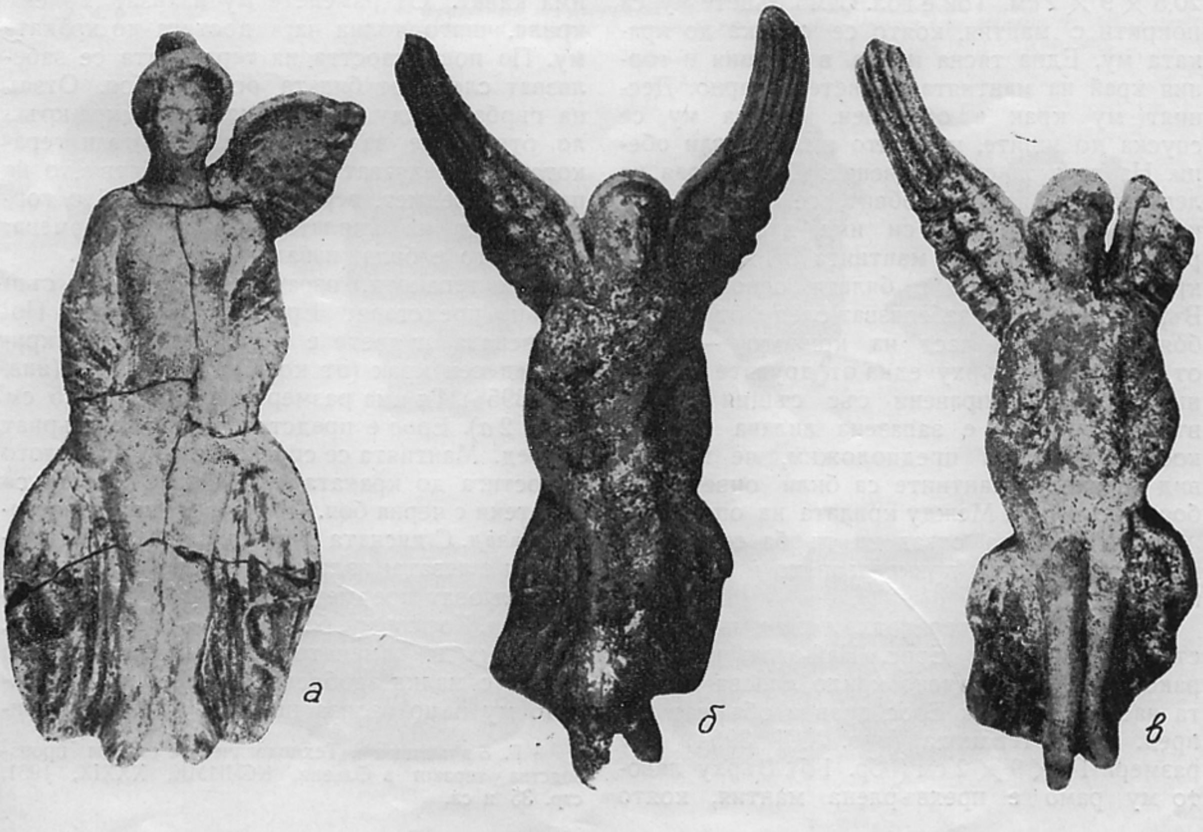

---

[1] М. Мирчев, Сбирката от теракоти в музея на гр. Сталин, ИВАД, XI, стр. 9, табл. IX, 37.

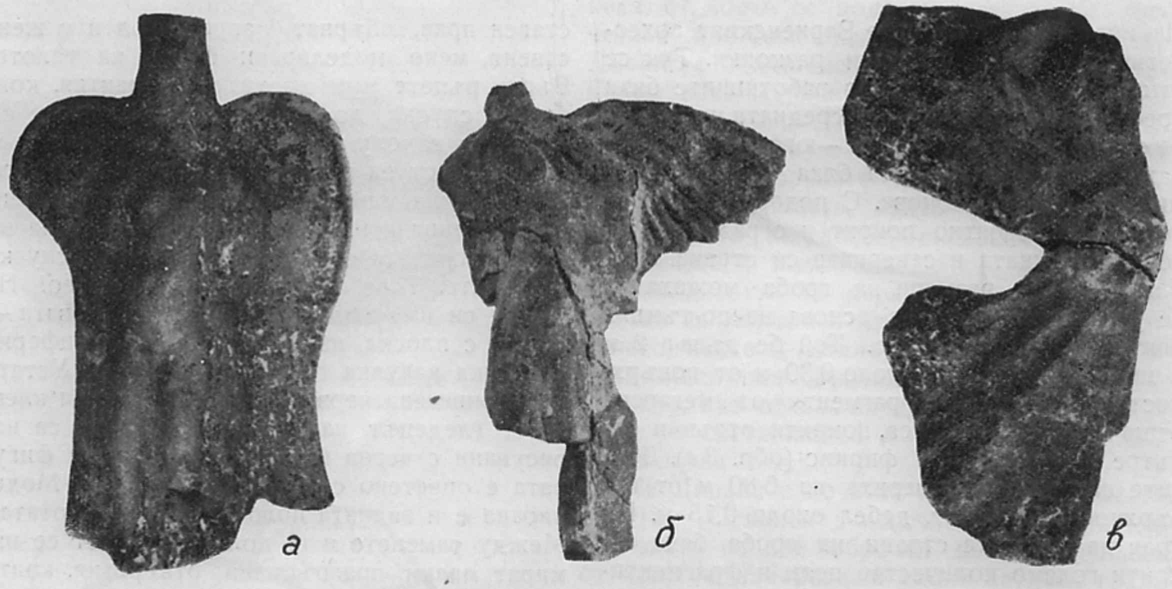

2 *а — теракота на Ерос; б — корелат на Ерос и в — теракота на Нике*
а — Eros — terre cuite; б — corretate d'Eros et в — Niké — terre cuite

да могат да излизат пàрите при изпичането на теракотата.[1]

Други три теракоти, работени с един калъп, също изобразяват Ерос. Най-запазената от тях, на която липсва горната част от лявото крило, представя Ерос прав и обърнат напред (обр. 1 *в*, инв. № II 3950). Размери 20,5 × 9 × 2 см. Той е гол. Само ръцете му са покрити с мантия, която се спуска до краката му. Една тясна ивица в долния и горния край на мантията е оцветена черно. Десният му крак е облекчен. Косата му се спуска до ушите, на които има кръгли обеци. На главата си има венец. Двата края на лентата, с която бил обвит, се спускат над челото. На раменете си има високи разперени крила. Тялото, мантията и запазеното крило са покрити с бялата основна боя. Върху тялото се забелязват следи от розова боя, а в горната част на крилото — следи от черна боя. Върху една от другите подобни теракоти, правени със същия калъп, върху мантията е запазена лилава боя, от което можем да предположим, че на този вид теракоти мантиите са били оцветени с боя в този тон. Между крилата на описаната по-горе теракота отзад на гърба се намира кръгъл отвор за прикрепването ѝ към саркофага.

Други четири теракоти, лицеви половини, също изобразяват Ерос. Най-запазената теракота, от чието дясно крило липсва долната част, представя Ерос прав и обърнат напред. Тази теракота (инв. № II 3954) има размери 14 × 9 × 2 см (обр. 1 *б*). Върху лявото му рамо е прехвърлена мантия, която той придържа със спуснатата си надолу ръка към лявото бедро, откъдето в едри дипли се спуска до краката му. Тя покрива дясната му спусната надолу ръка и също се спуска до краката му. Десният му крак е облекчен. Той е с дълга, права коса, която достига до раменете му. На главата си има калат. От раменете му излизат големи крила, чиято долна част достига до краката му. По повърхността на теракотата се забелязват следи от бялата основна боя. Отзад на гърба между двете крила се намира кръгло отвърстие за закачване. При тази теракота се забелязват следи от действието на плосък предмет, вероятно нож, с който горната част на крилата е била дооформена, след като е била извадена от калъпа.

Две теракоти, изработени с един и същ калъп, представят Ерос в друга поза. Позапазената от двете е с отчупени дясно крило и десен крак (от коляното надолу) (инв. № II 3956). Тя има размери 14,3 × 10,5 × 2,5 см (обр. 2 *а*). Ерос е представен прав и обърнат напред. Мантията се спуска отляво на тялото и достига до краката му. Нейните краища са оцветени с черна боя. Десният му крак е поставен назад. С дясната си ръка, сложена зад главата, и с лявата, издигната нагоре, той държи продълговат предмет, който наподобява алабастрон. Косата му, боядисана в светлокафяво, се спуска до раменете му. На главата си има шапка с малка заоблена периферия. От лявото му рамо излиза широко, разперено крило, чиито пера са оцветени с черна боя. На гърба на тази теракота се намира малко кръгло отвърстие, посредством което тя се е прикрепвала към саркофага.

---

[1] Г. Виницкая, Технологические основы производства теракот в Ольвии, КСИИМК, XXXIX, 1951, стр. 35 и сл.

В същата поза е изобразена фигура, която представя корелат на Ерос[1] (инв. № II 3961) с размери 9 × 5 × 1 см (обр. 2 *б*). От нея са отчупени част от дясното и лявото крило, лявата ръка и краката от колената надолу. Тя е облечена в двойно препасан хитон. С ръцете си, поставени зад главата, вероятно е придържала алабастрон. Десният ѝ крак е назад. Косата ѝ се спуска до раменете.

Четири теракоти изобразяват Нике. Те също са изработени от един и същ калъп и имат само лицева половина. Едната от тези теракоти е запазена изцяло (инв. № II 3951) и има размери 20,5 × 9 × 2 см (обр. 2 *в*). Тя представя фигура на жена, права и обърната напред. Дясната ѝ гръд и дясното ѝ рамо са открити, а всички други части на тялото ѝ са покрити с богата надиплена мантия, която тя придържа с двете си спуснати надолу ръце към горната част на бедрата. Под мантията ѝ се подават само стъпалата. На раменете си има високи, разперени крила. По тялото и мантията се виждат следи от бялата основна боя. В горната и долната част на мантията и в горната част на дясното крило се забелязват следи от черна боя.

В гроба бяха намерени и две глави от теракоти, които са вероятно части от статуйки. Първата теракота (инв. № II 3964) има размери 5,5 × 3,2 × 3 см (обр. 3 *а*). Тя е обърната напред. Косата ѝ, която се спуска под ушите, е моделирана само отпред, а отстрани е оформена допълнително с остър предмет. На ушите си има кръгли обеци. Втората теракота (инв. № II 3965) има размери 5 × 3,5 × 3 см (обр. 3 *б*). Тя също е обърната напред. Косата ѝ е вчесана на път по средата и е прибрана към ушите. На главата си има бръшлянов венец, от който е запазена малка част над лявото ѝ ухо.

Отдясно на черепа е било намерено огледало от бронз.[2] То е кръгло, има диам. 10,5 см (инв. № II 3966) (обр. 5 *в*). Имало е дръжка, тъй като в единия му край се намират два гвоздея и под тях два отвора за гвоздеи, посредством които тя се е прикрепвала към диска.

Под долната челюст на черепа бе открита огърлица в два реда (инв. № II 3967). Украшенията от долния ред бяха намерени едно до друго, от което може да се пред-

3 *а, б — глави на теракоти; в, г — фрагменти от апликация; д — лампичка и е — мегарска чаша*
а, б — tête en terre cuite; в, г — fragments d'appliques; д — lampe en argile et е — coupe type Megara

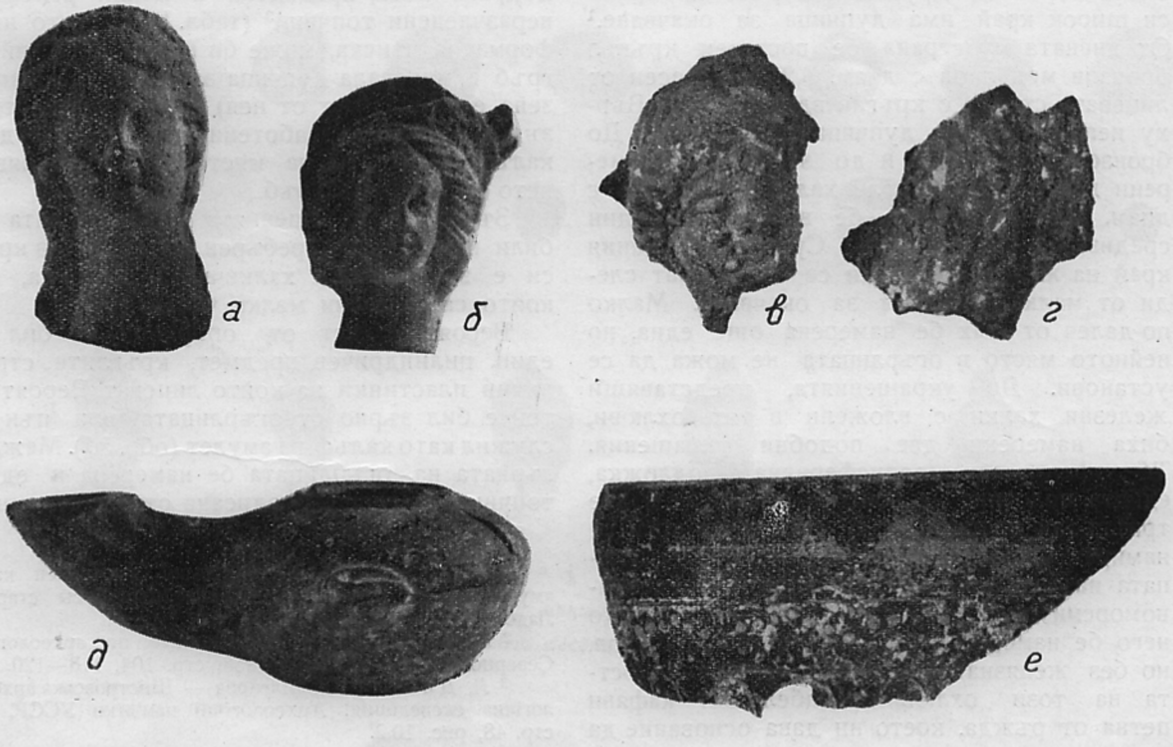

---

[1] За подобна теракота вж. М. Мирчев, ц. с. стр. 8, обр. 35.

[2] То е било взето от един от работниците и бе предадено по-късно в музея.

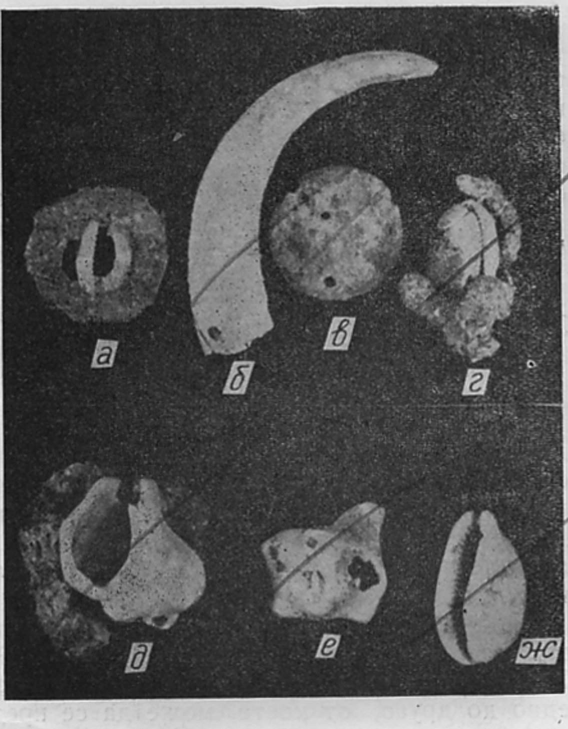

4 *а, г, д—ж — черупки от охлюви ; б — зъб от глиган и в — медалион* ● *а, г, д—ж — coquillages; б — défense de sanglier et в — médaillon*

положи, че те са били нанизани в този ред, в който бяха намерени (обр. 4). В средата на този ред бе намерен зъб от дива свиня с размери 9×2 см. От едната си страна той е плосък, а от другата е с ръб. В горния си широк край има дупчица за окачване.[1] От дясната му страна бе поставен кръгъл бронзов медалион с диам. 3,2 см, украсен от лицевата страна с кръгли вдлъбнатини. Върху него се намира дупчица за окачване. До бронзовия медалион и до зъба бяха намерени две плоски, кръгли халки от желязо с диам. 3,2 см, в които бе вложен по един средиземноморски охлюв Cyрraea. В единия край на железните халки се забелязват следи от малки халкички за окачване. Малко по-далеч от тях бе намерена още една, но нейното място в огърлицата не можа да се установи. До украшенията, представящи железни халки с вложени в тях охлюви, бяха намерени две подобни украшения. Те представят полусферична подложка, едната половина на която е оформена в две триъгълни плоскости. В горния им край се намират малки части от халкичка. В празнината на тези подложки е вложен средиземноморски охлюв, но друг вид — Murex. До него бе намерен още един подобен охлюв, но без желязната подложка. По повърхността на този охлюв се забелязват кафяви петна от ръжда, което ни дава основание да предполагаме, че и той е бил вложен в подобна подложка. Вторият ред на огърлицата се състои от зърна от прозрачно и непрозрачно стъкло с най-различни форми: цилиндрични, с пъпчици по повърхността, с пирамидална и конусообразна форма, биконически, с назъбена повърхност и др.[2] (табл. I). По повърхността на някои от тях се забелязва златен варак. Те са оцветени най-различно: светлозелено, тъмнозелено, светло- и тъмносиньо, светло- и тъмнокафяво, жълто, бяло, златисто и др. Върху тях има различни украси от друг цвят, и то най-вече в геометрични форми: перовидни, кръгчета, напречни и надлъжни пояси. Върху някои от тях има рисувани очички или пъпчици от цветно, прозрачно стъкло. Сред стъклените зърна бе открито само едно зърно от кехлибар, което от двете си страни е плоско, а отстрани заоблено. Зърната имат най-различни размери — от 3,3 до 0,2 см.

Сред тези стъклени зърна голям интерес представят три зърна, двете от тъмносиньо, а третото от светлосиньо прозрачно стъкло. Едното е във форма на грозд и има размери 2,2 × 1,3 см. В горния му край се намира халкичка за окачване. По повърхността му се забелязват дребни пъпчици, които имитират зърната на грозде (табл. I). Второто зърно има размери 2 × 1 см. Горната част на плоската му халкичка е отчупена. То е във форма на глава на негърче с дебели устни, къс, широк нос, ниско чело и къса къдрава коса, предадена в малки релефни неразчленени топчици[3] (табл. I). Третото има форма на птичка, може би гълъб, през чийто гръб е минавала дупчица за нанизване (запазена е малка част от нея) (табл. I). Тези три зърна са били изработени посредством два калъпа, тъй като на мястото на съединяването се забелязва ръб.

Зърната и украшенията от огърлицата са били нанизани на сребърен тел, който в края си е завършвал с халкичка и кукичка, от които са запазени малки части.

Вероятно част от огърлица е бил и един цилиндричен предмет, кръглите странични пластинки на който липсват. Вероятно той е бил зърно от огърлицата или пък е служил като калъф на амулет (обр. 5*б*). Между зърната на огърлицата бе намерена и една топчица от глина, боядисана отгоре с тъмно-

---

[1] За подобен зъб от дива свиня, употребен като амулет, вж. Ф. Гуревич, Древнейшие бусы старой Ладоги, СА, XIV, стр. 183, рис. 5.

[2] Е. Крупнов, Новые данные по археологии Северного Кавказа, СА, 3, 1958, стр. 104, 118—120.

[3] Л. Димитров, Білгород — Дністровська археологічна експедиция, Археологічні пам'ятки УССР, II, стр. 48, рис. 10,2.

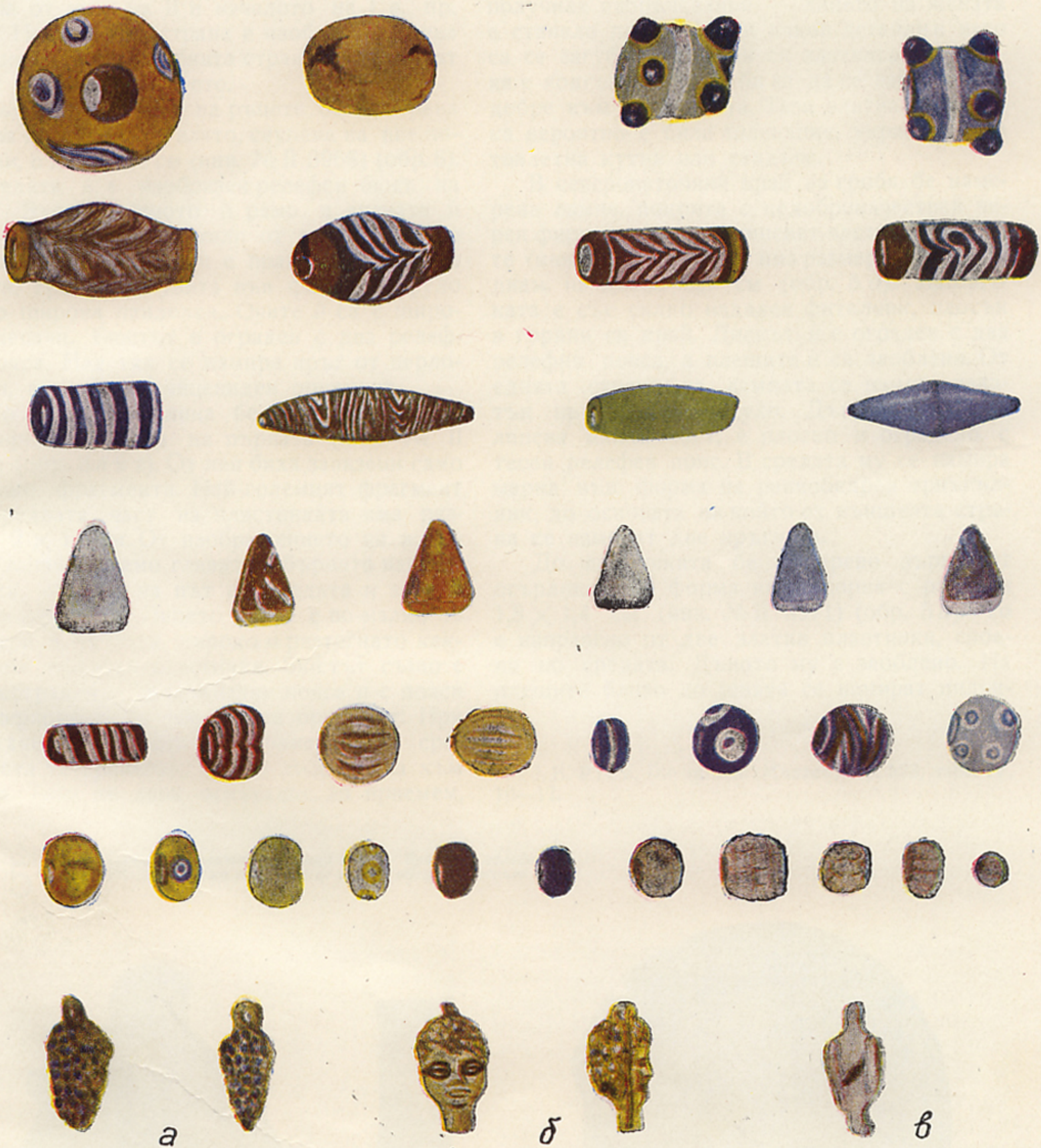

Огърлица от цветни стъклени мъниста, намерена в гроб на жена — гр. Варна
Collier de perles de verre claires découvert dans une tombe de femme — Varna

червена боя, която има дупчица само от едната си страна. Тази топчица наподобява на плодовете от погребалните венци, но може да е имала и друго предназначение.

Също към черепа бе намерена автономна одесоска монета, добре запазена, която се датира от края на II и началото на I в. пр. н. е.[1] На лицевата страна е изобразена глава на Аполон, а на гръбната страна — Великият бог с рог на изобилието.

Към долната част на ръцете бе намерена кръгла пластинка от злато, счупена на две половини, с диам. 6,3 см (инв. № II 3968) (обр. 6). В средата ѝ е изобразен релефен бюст на жена. Върху дясното ѝ рамо и дясната ѝ гръд се забелязват дипли от дреха. Лицето ѝ е широко. Косата ѝ е права, вчесана на път по средата и увита във форма на руло около широка панделка. Очите ѝ са с широки клепачи. Бюстът е ограден с два релефни пояса. Над тях се намира кръг от перловиден, а над него яйцевиден орнамент.

До тази пластинка бе намерена друга, сребърна, подобна на първата (инв. № II 3969) (обр. 3 *в* и *г*). От нея бяха запазени само няколко фрагмента. Най-големият фрагмент от средната част на пластинката има размери 2 × 1,5 см. От изображението на жената е запазена само главата, обърната напред, с коси, вчесани на път по средата и завити около панделка. Лицето обаче е по-малко по размери и не така широко и разтегнато както при първата пластинка. Бюстът също е бил обграден с два релефни пояса и с пояси от перловиден и яйцевиден орнамент. При налагане на златната пластинка върху сребърната те прилепват много добре една към друга. Това ни дава основание да приемем, че сребърната пластинка е служила за основа, а златната е била нейна обвивка. И двете пластинки са били изработени чрез изчукване върху матрица. Обаче при налагането на златната пластинка върху сребърната върху повърхността на златната пластинка са се получили набръчквания — лицето на жената е станало по-широко и някои детайли в него са се загубили. В края си златната пластинка е подгъната, може би за да се закрепи подобре към сребърната. Тази златна пластинка вероятно е била апликация, украшение на тоалетна кутия или сандъче.

В североизточния край на гроба бе намерена лампа, покрита с недоброкачествен черен фирнис, от която липсват части от плещите (инв. № II 3970). Тя има размери 3 × 9 см, диам. на диска 5,5 см (обр. 3 *д*). Лампичката е със силно издаден фитилник, плосък в горния си край. Дискът ѝ е ограден с два релефни пояса, а плещите ѝ са заоблени. От едната страна на лампата се намира издатък във форма на ухо. Дъното, от което липсва малка част, е плоско и оградено с тесен релефен пояс. В средата му се намира марка във форма на равнобедрен триъгълник, до основата на който от външната страна се намират две кръгчета.

До лампичката бе намерено зърно от огърлица във форма на амфорка с размери 1,8 × 1,4 см (инв. № II 3971) (обр. 5 *а*). То е направено от две златни пластинки, споени по средата. Дъното му е заоблено. На плещите близо до шията се намират цилин-

5 *а, б — части от златна огърлица и в — бронзово огледалце*
a, б — fragments d'un collier en or et в — miroir en bronze

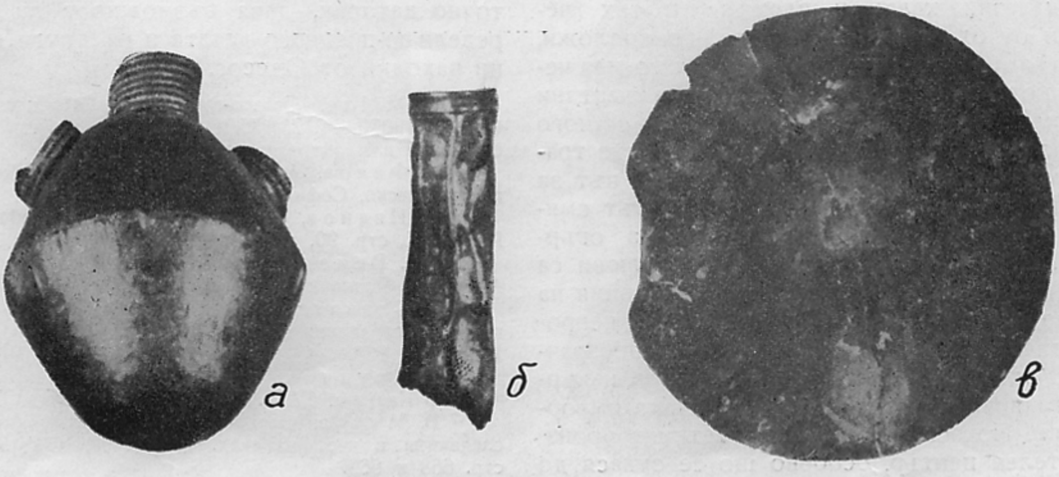

---

[1] B. Pick, Die antiken Münzen, стр. 523, табл. IV, 10—12.

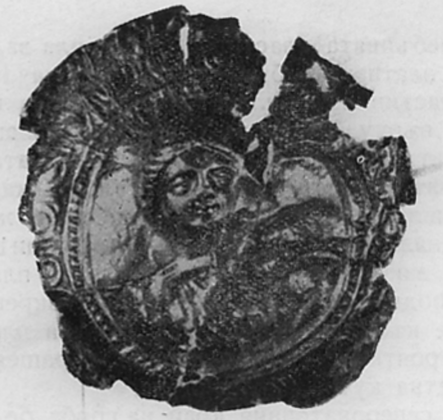

6 *Златна апликация към тоалетна кутия*
Application en or pour boîte de toilette

дрични отвори, образувани от навит тънък златен тел. Цилиндричната шия на амфорката се е получила по същия начин.

В гроба бе открита и долна част от малка сребърна лъжичка с размери 1,4 × 0,6 см. Тя наподобява на лекарския инструмент ligula.[1]

В този гроб е била погребана жена. Огърлицата, огледалото и апликацията към тоалетна кутия ясно свидетелствуват за това. Трудно бихме могли да си представим зъб от дива свиня в огърлицата на жена от гръцки произход. Вероятно погребаната в този гроб е била тракийка. Голяма част от находките — дървеният саркофаг, украсен с теракоти, голямата и скъпа огърлица, златната пластинка и златното зърно във форма на амфорка — ясно показват, че тя е принадлежала към заможно съсловие. Черупките от средиземноморски охлюви са били несъмнено импортирани. Подобни черупки от охлюви са били намерени и в тракийската могила Мушовица при с. Дуванлий, Пловдивско.[2] Там са били намерени и железни халки. Имайки пред вид тези украшения, намерени в гроба от Одесос, които се състоят от железни халки и вложени в тях черупки от охлюви, може да се предположи, че и намерените в Дуванлийската могила черупки от охлюви са били вложени в железни халки. Черупка от подобен охлюв, но с много по-големи размери е била намерена в една тракийска могила, открита до стария път за Балчик, минаващ край Варна.[3] Авторът смята, че тя е служила за пандантив на огърлица. Подобни малки черупки от охлюви са били открити и в некропола на Аполония на Черно море.[4] Зърната от египетска непрозрачна стъклена паста,[5] зърната от прозрачно стъкло и тези във форма на грозд, негърска главичка и птичка са били също импортирани. По всяка вероятност техният производителен център, особено що се отнася до зърната от стъклена паста, е бил Египет. Финикия също е била център, от който се изнасяли стъклени произведения. Според Крупнов[6] сините и тъмните цветове стъклени произведения, най-вече зърна от огърлици, са се внасяли от градовете Тир и Сидон във Финикия, а другите цветове, в това число и тези с очички — от Тива и другите градове на Египет.

Разглеждайки дребните находки от глина, камък, кост и метал, между които се намират и черупки от средиземноморски охлюви, В. Миков[7] смята, че те са били използувани при лекуване и баене и им се приписвала целебна сила. Според него техните притежателки са били баячки и народни „лекарки". Това тълкуване можем да възприемем и за тракийката от Одесос. В нейната огърлица с целебно и магическо значение, чиято големина прави впечатление, се намира и зъб от дива свиня, който вероятно е служил като амулет. Същият автор смята, че черупките от охлюви не са служили за украса. Обаче инвентарът на новооткрития гроб във варненската Морска градина показва, че те са били употребени като украшения от огърлица. Това обаче не противоречи на тълкуването им. Те са били амулети, имали са целебни свойства и са предпазвали от болести и злини. Зърното във форма на негърска главичка по всяка вероятност е имало апотропеическо значение, тъй като в древността за апотропеи са се употребявали грозни и отблъскващи изображения. Лъжичката, която наподобява на лекарски инструмент, показва, че погребаната в този гроб не си е служила само с баене, но вероятно е и лекувала.

Автономната одесоска монета датира погребението в края на II и началото на I в. пр. н. е. Лампичката и фрагментите от мегарска чаша, покрити с недоброкачествен черен фирнис, не противоречат на това датиране.

Богатият инвентар на гроба, сравнително точно датиран, дава възможност да се определи по-прецизно датата и на други подобни находки от Одесос.

[1] J. Milne, Graeco-roman surgical Instruments, Oxford, 1907, стр. 78, XVIII, 5,8. Подобен инструмент се пази и в Пловдивския музей.

[2] Б. Филов, Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско, София, 1934, стр. 137.

[3] Т. Иванов, Тракийски могилни погребения..., ИВАД, X, стр. 90, табл. II, обр. 1.

[4] Ив. Венедиков, Разкопките в некропола на Аполония. Разкопки и проучвания, II, стр. 24, обр. 26.

[5] Т. Блаватская, Амулет из окрестностей Горгипии. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 238.

[6] Е. Крупнов, Новые данные по археологии Северного Кавказа, СА, кн. 3, 1958, стр. 106.

[7] В. Миков, Народна медицина у траките, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 668 и 669.

Две колективни находки от бронзови монети при Ново село, Старозагорско

Димитър Николов

Ново село отстои на 15—16 км северозападно от Стара Загора сред гористите хълмове на Средна гора. На 2 км южно от селото се намират Старозагорските бани, чиято топла минерална вода е била позната и използувана от дълбока древност. Край самия извор е разположено първобитно селище от каменно-медната епоха.[1] Преди няколко години върху изворите бе открита и огромна банска постройка с три басейна и 5—6 други помещения.[2] Банята е строена през III в. и е просъществувала до XII в., като е обслужвала предимно гражданите на Августа Траяна—Верея.

---

[1] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 83.

[2] Разкопките не са завършени и резултатите не са публикувани.

1 *Бронзови монети от Филип II Македонски*
а — I вариант ; б — II вариант ; в — III вариант ; г — IV вариант
Monnaies de bronze de Philippe de Macédoine
а— I variante ; б — II variante ; в — III variante ; г— IV variante

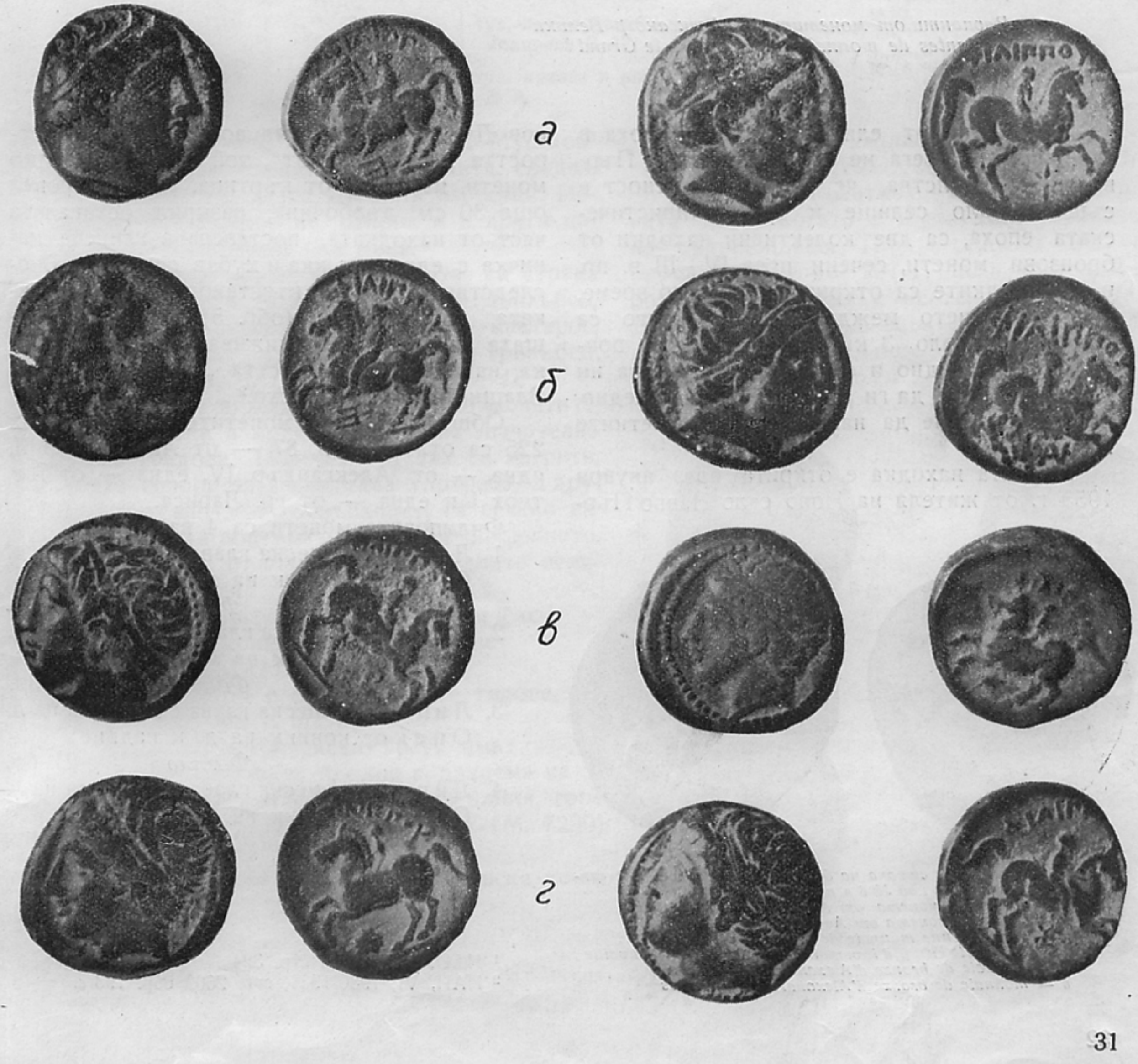

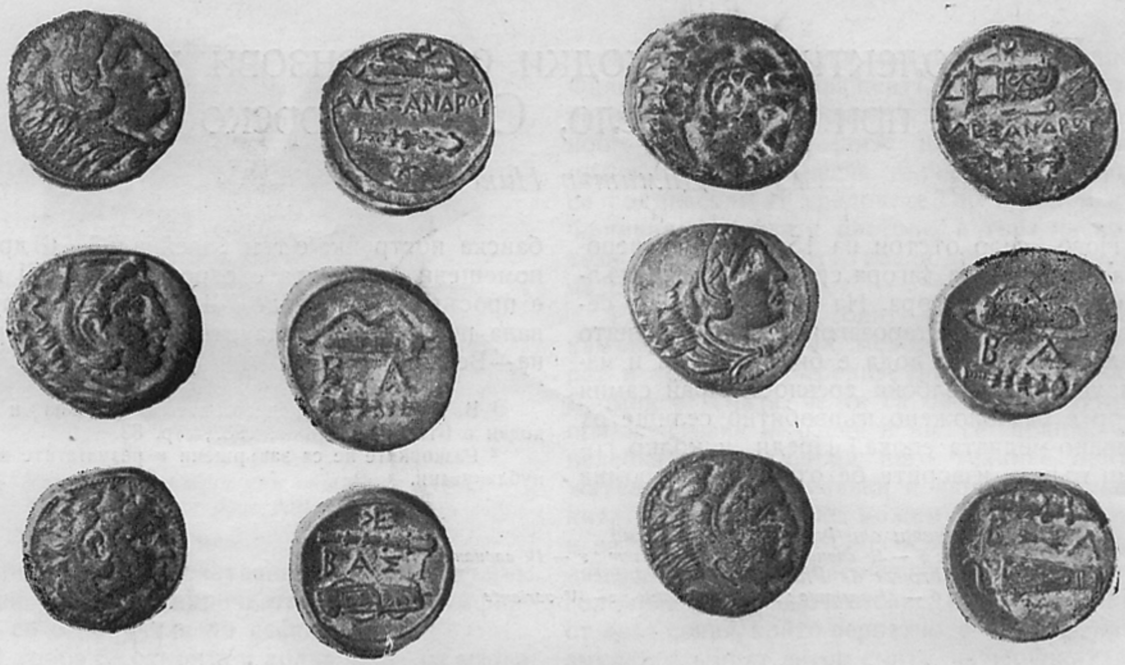

2 *Варианти от монетите на Александър Велики*
Variantes de monnaies d'Alexandre le Grand

Материали от елинистическата епоха в този район досега не бяха откривани. Първите свидетелства, че в тази местност е съществувало селище и през елинистическата епоха, са две колективни находки от бронзови монети, сечени през IV—III в. пр. н. е. Находките са открити в различно време, но разстоянието между местата, гдето са намерени, около 3 км, показва, че те принадлежат на едно и също селище. Това ни дава основание да ги разгледаме тук заедно, като се опитаме да направим и съответните изводи.

Първата находка е открита през януари 1955 г. от жителя на Ново село Наньо Първов Дудев.[1] Като пасял воловете си в местността „Малкия мечит", той намерил няколко монети, изровени от къртица. Като разровил още 30 см дълбочина, разкрил останалата част от находката, поставена в глинена каничка с една дръжка и хубав сив цвят. Впоследствие тя беше възстановена без дръжката, която липсва (обр. 5). По форма нашата каничка се доближава до една каничка, намерена в местността „Ласков дол" при Влашко село, Врачанско.[2]

Общият брой на монетите е 315. От тях 225 са от Филип II, 87 — от Александър III, една — от Александър IV, една — от Антиох I и една — от гр. Лариса.

Филиповите монети са 4 варианта:

1. Лице: юношеска глава с диадема на д.
   Опако: конник на д. и надпис:
   Φιλιππου 180 бр.
2. Лице: юношеска глава с диадема на д.
   Опако: конник на л. и надпис:
   Φιλιππου 13 бр.
3. Лице: юношеска глава с диадема на л.
   Опако: конник на д. и надпис:
   Φιλιππου 21 бр.
4. Лице: юношеска глава с диадема на л.
   Опако: конник на л. и надпис:
   Φιλιππου 11 бр.

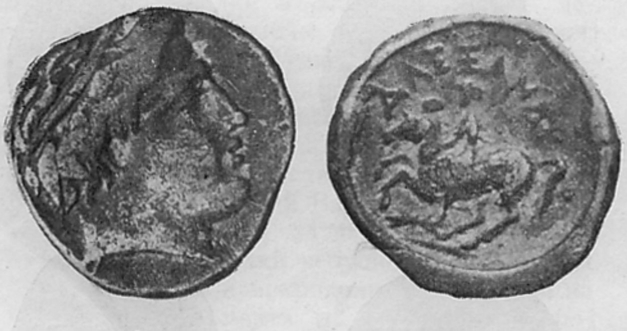

3 *а — обратната страна на бронзова монета от Александър III, описана под № 6 в първата находка;*
б — бронзова монета от Александър IV — лице;
в — бронзова монета от Александър IV — опако
а — revers d'une monnaie de bronze d'Alexandre III, décrite sous le nº 6 d'inventaire de la première trouvaille;
б — monnaie de bronze d'Alexandre IV — avers;
в — monnaie de bronze d'Alexandre IV — revers

---

[1] ИАИ, XXI, 1957, стр. 324

[2] ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 260, обр. 193 б.

Александровите се разпределят така:

№ по-ред	Лице	Опако	Знаци	Каталог	Брой
1	глава на Херакъл на д.	лък, тул, кривак и надпис *АЛЕΞANΔPOY*	тризъбец	М^5. 7169	5
2	също	също	мълния	М. 7169	15
3	също	също	грозд	М. 7168	7
4	също	също без надпис	Ф	М. 7168	2
5	също	също	П	М. 7168	3
6	също	също и надпис *ВАΣI*	>|⊏	М. ?	1
7	също	също и надпис *АЛЕΞANΔPOY*		М. 7168	12
8	също	също	А, В, *Δ*	М. 7168	15
9	също	също	клас	М. 7169	18
10	също	също	звезда	М. 7168	1
11	също	също	К	М. 7168	2
12	също	горит, лък, кривак и надпис *АЛЕΞANΔPOY*		М. ?	2
13	също	тул, лък, кривак и инициали В А		М. ?	3
14	също	тул, кривак и инициали В А		М. ?	1

Ако допуснем, че под № 7120 Мушмов[1] има пред вид първите два варианта, следва, че вторите два не са му били известни. Подобни екземпляри не открих и в други каталози, които имам под ръка.

Монетите носят на обратната си страна следните знаци, букви и монограми: тризъбец, петолъчка, кривак, шлем, факел, кантарос, връх на копие, *A*, *AI*, *Æ*, *AIB* и тризъбец, *AP*, *B*, *Г*, *ΔI*, *Δ*, $\underset{\cdot}{\wedge}$, *E*, >|⊏, ⨀, *N*, *П*.

Както се вижда от знаците по монетите, те са сечени в монетарниците на значително число градове. Повечето от тях са изтрити, което говори за значителна употреба, а други, със запазена повърхност, са сечени наскоро преди постъпването им в съкровището.

Монетата от Лариса има следните отличителни белези:

Лице: Горгона в три четвърти фас

Опако: конник на д. и надпис:
ΛAPIΣ/NΩIA

Вероятно тя е от последните типове, сечени около 340 г. пр. н. е.

Монетата на Александър IV има:

Лице: глава на Аполон с диадема на д.

Опако: конник на л., долу мълния, горе надпис: *АЛЕΞANΔPOY* (М. 7290)

Монетата на Антиох I има:

Лице: глава на Херакъл с лъвска кожа на д.

Опако: горит, кривак и надпис:
ANTOXO(*Y*) (sic!) горе *IPY*

Монетата от Антиох I определя най-ранната дата, когато е възможно укриването на съкровището. Това е станало през периода от 281 до 261 г. пр. н. е. и най-вероятно е свързано с келтското нашествие. До този момент бронзовите монети на Филип и Александър все още са имали сила на платежно средство в нашите земи. Инте-

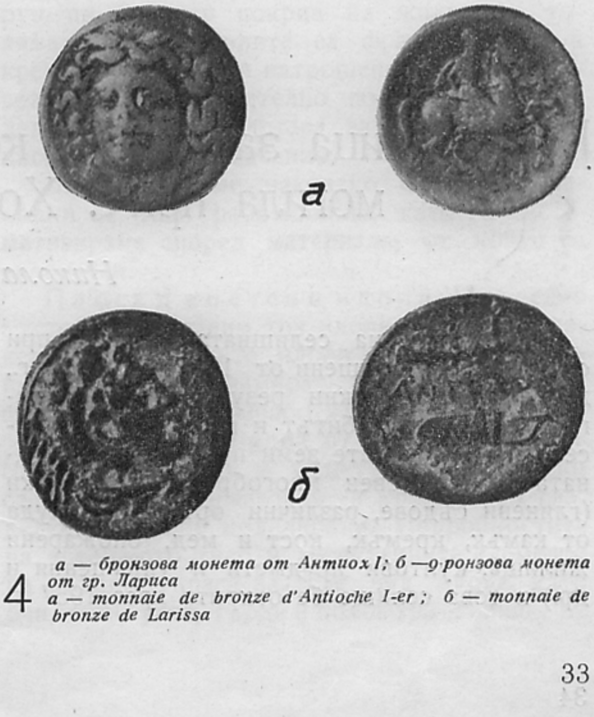

4 а — бронзова монета от Антиох I; б — бронзова монета от гр. Лариса
а — monnaie de bronze d'Antioche I-er ; б — monnaie de bronze de Larissa

---

[1] Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров..., София, 1912.

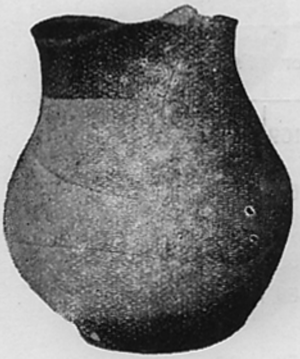

5 *Глинена каничка*
Cruche d'argile

ресен е фактът, че в находката не се срещат монетите на Лизимах или на Севт III, а има монета от управителя на Сирия Антиох. Севтополис, който се смята за столица на Севт III, съществува тъкмо през този период и се намира само на десетина километра в северните поли на Средна гора.[1]

Втората находка беше открита през 1960 г. при изкоп на водопровод южно от селото. Намерена беше на брега на малък поток, който води началото си от селото. Разстоянието между двете находки не е повече от 3 км.

Съдът, в който се е намирала находката, е разбит от намервачите на съвсем дребни късчета и възстановяването му не е възможно. По фактура и цвят се различава от първия. Глината има сивкавопепелив цвят след изпичането и примес от песъчинки. На дъното си е имал столче.

От втората находка в музея постъпиха 199 бр. От тях 148 са от Филип II и 51 от Александър III.

Филиповите монети са от четирите варианта, описани по-горе: четири монети от първия, 13 от втория, 11 от третия и 120 от четвъртия.

Александровите са само два варианта:
1. Лице: глава с лъвска кожа на д.
Опако: лък, тул и кривак — 50 бр.
2. Лице: също.
Опако: също и В А — 1 бр.

Еднообразието в монетите на Александър III и липсата на монети от Диадохите ни дава основание да смятаме, че съкровището е заровено още по времето на Александър. Вероятно това е станало по време на похода му на Изток. Поради това Филиповите монети са представени с всички варианти, а Александровите само с два. Ако това е така, следва да се приеме, че посочените варианти са сечени в началото на Александровото царуване. По този начин ние се добираме до една опорна точка за периодизиране на бронзовите монети на Александър III.

Възниква въпросът, кому са принадлежали новооткритите монетни съкровища. Според мен не подлежи на съмнение, че те са били собственост на тракийски селяни. От това следва, че стоково-паричните отношения през IV—III в. пр. н. е. са съществували и в тракийското село.

---

[1] Д. П. Димитров, Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис, сп. Археология, II, 1, 1960, стр. 3—15, и цит. лит. в заб. 1.

Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско

Никола Ангелов

Разкопките на селищната могила при с. Хотница, извършени от 1956 до 1959 г., дадоха твърде важни резултати. Те спомагат да се уяснят битът и поминъкът на населението в нашите земи през каменно-медната епоха. Освен многобройните находки (глинени съдове, различни оръдия на труда от камък, кремък, кост и мед, опожарени жилища, култови предмети и украшения и др.) в това селище бе открито през 1957 г. златно съкровище — уникален паметник на културата през това време.[1]

Не по-малко важна находка от златното съкровище е и откритата през 1958 г. работилница за плоски костени идоли в едно от опожарените жилища.

---

[1] Н. Ангелов, Златното съкровище от Хотница, сп. Археология, I, кн. 1—2, стр. 38.

Жилище № 8 (обр. 1), в което бе открита тази находка, е разположено в западния сектор на могилата между жилища № 2 и 6 на дълбочина 0,70 м от повърхността. По своята форма и основен инвентар то не се различава от останалите жилища, разположени в последния жилищен хоризонт на това могилно селище. Жилището има четириъгълна форма (дълж. 8,90 м, шир. 6,60 м) и е ориентирано север – юг. Отворът за вратата, широк 1,30 м, се намира на южната страна. Основа на разрушена пещ с квадратна форма се откри до северната стена. Подът, слабо наклонен на юг, е измазан с глина, която около пещта е изпечена от пожара, жертва на който е станало и цялото селище. Западно и югозападно от пещта върху пода се намериха много цели и счупени глинени съдове, оръдия на труда и разрушената ръчна мелница. Девет от глинените съдове бяха запазени с малки попуквания. В южната част на жилището се намериха една медна брадвичка с дупка за дръжка, две каменни теслички, три костени върха за стрели и няколко кремъчни оръдия. Непосредствено до пещта в североизточния ъгъл на жилището глинени съдове не бяха открити. Върху пода тук се намериха голям брой плоски костени идоли в различна степен на изработването, костени пластинки като суров още необработен материал, каменни и кремъчни сечива (инструменти), използувани при направата на идоли. От пожара, както и от падналите отгоре разрушени стени и покрив на жилището голяма част от идолите са фрагментирани, а кремъчните оръдия натрошени на малки парчета. Някои, сравнително по-добре запазени, дават по-ясна представа за тяхното функционално предназначение.

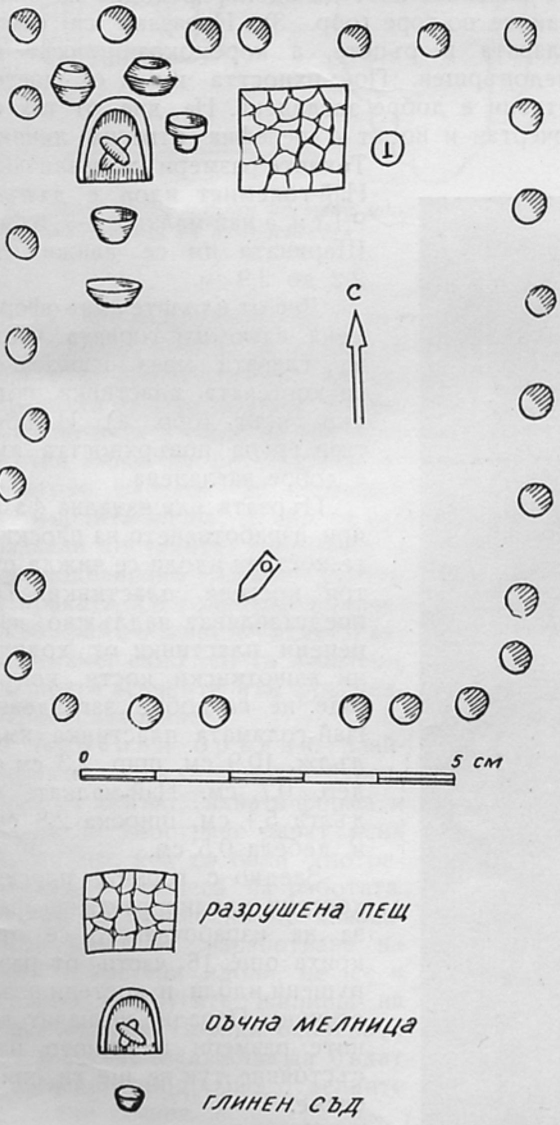

1 *План на жилище № 8*
Plan de l'habitation nº 8

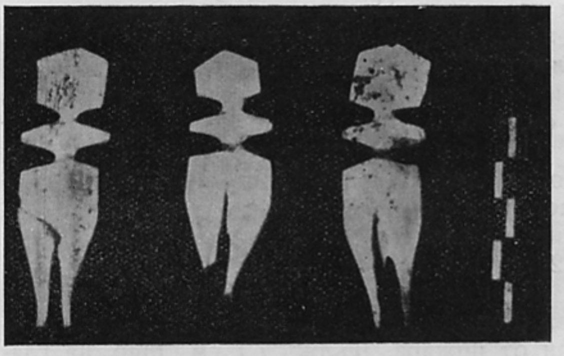

2 *Плоски костени идоли в последната фаза на тяхната направа* ● *Idoles plates en os dans la dernière phase de leur fabrication*

Ще разгледаме накратко отделните находки от тази работилница, като ги систематизираме според материала, от който са направени.

Плоски костени идоли. На предно място ще поставим три идола, които в сравнение с останалите идоли имат най-завършен вид и се намират в предпоследната фаза на тяхното изработване.

Плосък костен идол от цепена куха кост (обр. 2*а*). Главата и ръцете са предадени със странични врязвания, а краката са разделени и добре моделирани. Подробностите на човешкото тяло и характерните елементи на външна украса за този вид идоли, като очи, уши, уста, гърди и полов триъгълник, не са предадени. Носът е изобразен с отвесна релефна линия през средата на главата. Слабо деформиран от пожара. Дължж. 7,1 см, шир. на главата 1,9 см, на коремокраищника 2 см, деб. 0,7 см.

Подобен плосък костен идол (обр. 2 *б*). Поради деформиране от пожара средната му част е силно издута напред. Дълж. 6,3 см, шир. на главата 1,8 см, на коремокраищника 2,2 см, деб. 0,5 см.

Плосък костен идол, подобен на първите два (обр. 2 *в*). И този идол е слабо деформиран от пожара. Дълж. 7,1 см, шир. на главата 1,8 см, на коремокраищника 2,1 см, деб. 0,5 см.

Трите плоски костени идола са добре загладени и полирани. Главите имат форма на неправилен шестоъгълник. При първите два носът е предаден чрез отвесна релефна линия през средата на главата. Почти еднаквите размери на трите идола (вторият е скъсен поради деформирането) са сигурно доказателство, че майсторът е подготвил изработването на голям брой еднакви по форма плоски костени идоли. Внезапният пожар, който е унищожил цялото селище, е причина идолите да останат в този вид. Макар и недовършени, те могат да се причислят към четвъртия тип плоски костени идоли според класификацията на В. Миков.[1]

Седем почти цели плоски костени идола представляват друга фаза при изработването на плоските костени идоли, преходна на описаните по-горе (обр. 3). Изрязани са само главата и ръцете, а коремокраищникът е недовършен. Повърхността им и от двете страни е добре загладена. На две от тях е очертан и носът с релефна отвесна линия. Техните размери са различни. Най-големият идол е дълъг 9,1 см, а най-малкият — 7, 5 см. Ширината им се движи от 2,2 до 2,9 см.

Два от идолите имат оформена само най-горната част на главата чрез изрязване на костената пластинка под тъп ъгъл (обр. 4). И при тази група повърхността им е добре загладена.

Първата или начална фаза при изработването на плоските костени идоли се вижда от три костени пластинки. Те представляват надлъжно нацепени пластинки от ходилни животински кости, които още не са добре загладени. Най-голямата пластинка има дълж. 10,9 см, шир. 2,3 см и деб. 0,7 см. Най-малката е дълга 5,1 см, широка 2,8 см и дебела 0,5 см.

Заедно с горните плоски костени идоли в различна фаза на изработването се откриха още 16 части от разрушени идоли и костени пластинки. Поради незначителните размери и лошото им състояние тук не ще ги описваме.

Кремъчни оръдия. Кремъчните оръдия за производство на костените предме-

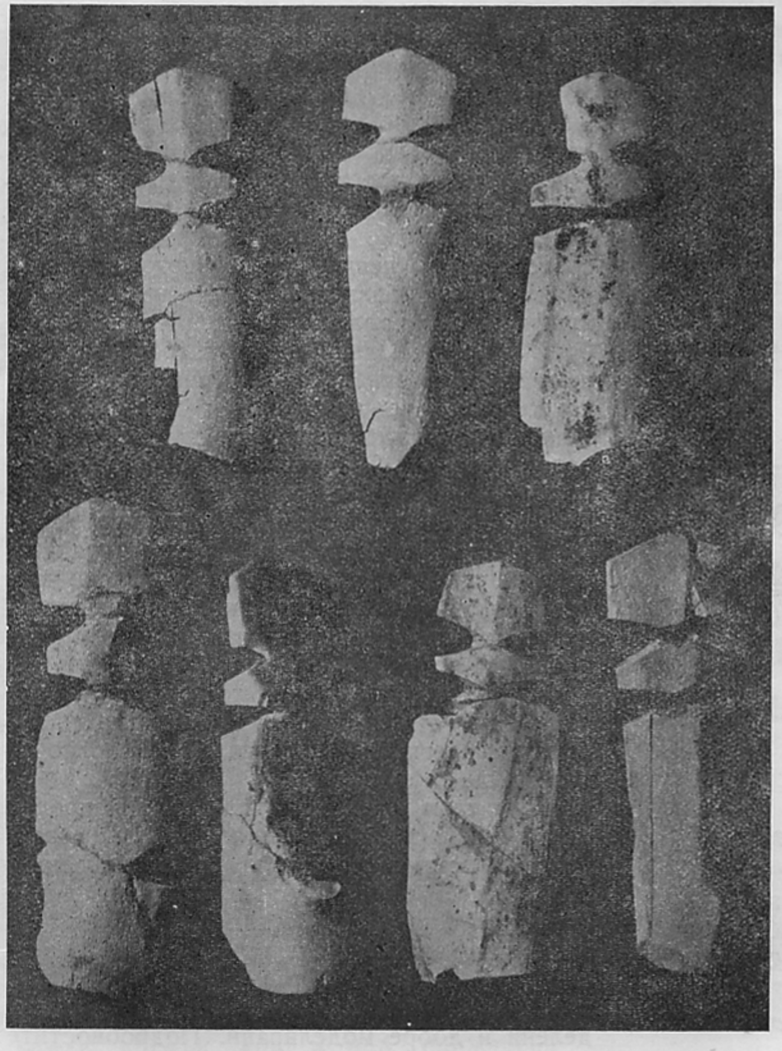

3 *Плоски костени идоли в предпоследната фаза на обработката*
Idoles plates en os dans l'avant dernière phase de leur traitement

---

[1] В. Миков, Идолна пластика през новокаменната епоха, ИАИ, VIII, 1934, стр. 206, обр. 138.

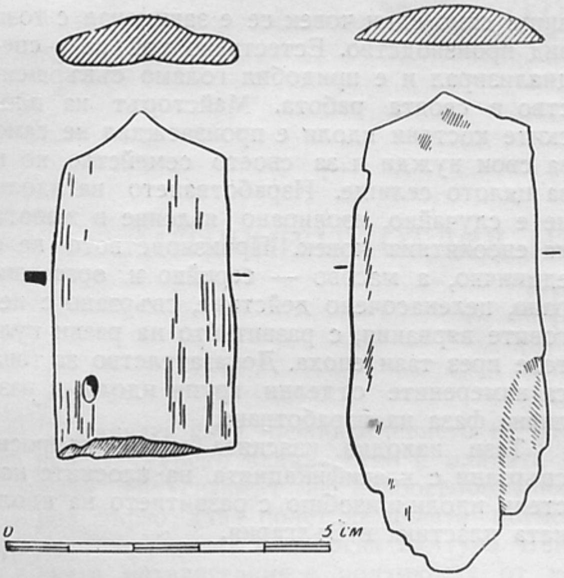

4 *Недовършени плоски костени идоли*
Idoles plates en os inachevées

ти са най-много (обр. 5). С тях са цепени, рязани и стъргани костите, предназначени за направа на плоски костени идоли. Страничните ръбове на три кремъчни ножа са ретуширани от дългото търкане на острието в твърдите кости. С тях са отрязвали костените пластинки и са моделирани главата, ръцете и краката. От голямото количество кремъчни инструменти, които имаме, само 10 са запазени, но почти всичките във фрагментарно състояние.

Каменни оръдия. Най-характерни са оръдията, направени от камък. Тяхната форма и начин на изостряне дават ясна представа, как са били употребявани в процеса на работата. Някои са специално предназначени само за изработване на плоски костени идоли, не се и срещат в другите жилища на това селище. Поради особеното им значение заслужава да бъдат разгледани подробно отделните каменни сечива.

Каменна тесличка, направена от твърда черна скала (обр. 5). Формата на трапец с добре очертани странични ръбове и загладена и полирана повърхност. Режещата част е едностранно заострена. Дълж. 5,3 см, шир. на острието 4,2 см и деб. 1 см. Върху тилната част са отломени малки части — явни следи от употреба. Нащърбено е и острието. Вероятно този каменен инструмент е бил използуван за разцепване на животински (ходилни) кости на дълги и тесни пластинки.

Каменна плочка от кафяв дребнозърнест пясъчник (обр. 5). Дълж. 10,3 см, шир. 7,5 см, деб. 1 см. Долната част на плочката е двустранно изострена. От едната страна повърхността е загладена, а от другата — груба. Това показва, че каменното острие е използувано по два различни начина при изработването на идолите.

Подобна плочка от същия вид пясъчник (обр. 5), на която едната страна е загладена. Дълж. 5,9 см, шир. 5 см, деб. 0,8 см.

Върху гладката страна на плочките са били изглаждани и оформяни костените пластинки. Клинообразното острие е било използувано за изглаждане на триъгълните врязвания, които отделят средната част на плоските костени идоли от главата и коремо-

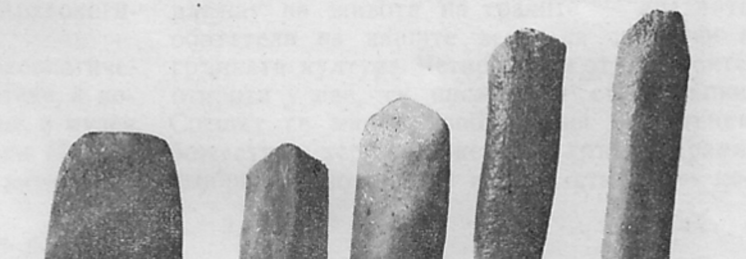

5 *Оръдия за производство*
1– каменна брадвичка ; 2—5 — костени пластинки; 6 и 11 — плочки от пясъчник ; 7—10—12—13 — кремъчни остриета
Outils
1 — hache en pierre; 2—5 — lamelles en os; 6—11 plaques en grès; 7—10—12—13 — pointes en silex

краищника. Това клинообразно острие прилепва много плътно в тези триъгълни врязвания.

Откриването на работилница за плоски костени идоли има голямо значение за изясняване на някои въпроси, свързани с живота и културата на населението в нашите земи през каменно-медната епоха и по-специално с могилното селище при с. Хотница. Тази находка спомага да се уяснят начинът на производство и видовете инструменти, които са били употребявани при направата на плоските костени идоли. През време на разкопките в най-горния жилищен хоризонт бяха разкрити на цялата площ на могилата 20 опожарени жилища. Намирането само в едно жилище на идоли в различна фаза на изработване заедно със съответните каменни и кремъчни сечива показва, че в цялото селище само един човек се е занимавал с този вид производство. Естествено той се е специализирал и е придобил голямо съвършенство в своята работа. Майсторът на плоските костени идоли е произвеждал не само за свои нужди и за своето семейство, но и за цялото селище. Изработването на идоли не е случайно, изолирано явление в живота на енеолитния човек. Производството не е единично, а масово — серийно и организирано, целенасочено действие, свързано с неговите вярвания, с развитието на разни култове през тази епоха. Доказателство за това са намерените отделни групи идоли в различна фаза на изработване.

Тази находка изяснява някои въпроси, свързани с класификацията на плоските костени идоли и изобщо с развитието на идолната пластика в България.

Музейно дело и консервации

Античният отдел на Археологическия музей при БАН

Иван Венедиков

Веднага след освобождението на България от турско владичество в младата държава ентусиазмът на новоосвободения народ бързо дава полет на цялата потисната до този момент българска култура. Българската интелигенция е подтикната от желанието да догони културата на отишлите понапред народи, да създаде в отечеството си това, което някогашната провинция на Отоманската империя не е могла дори да мечтае. Така се раждат нови учреждения, нови институти. Един от тях е Археологическият музей при БАН.

Възникнал най-напред като археологическа сбирка при Народната библиотека, а после като самостоятелно учреждение, в музея постъпват паметници от всички епохи. Между тях безспорно най-многобройни са античните. Паметниците на две големи световни култури — старогръцката и римската — оставят дълбоки следи не само в бита, но и в изкуството на древността. Изработени от метал и камък, те се срещат навред из България. Това са надписи, статуи, релефи, съдове от метал, глина и стъкло, накити и оръжия, които се откриват в развалините на античните градове и в многобройните гробове и могили от античната епоха. Голямата част от тези паметници, макар и да принадлежат на живота на траките — древните обитатели на нашите земи, са свързани с гръцката култура. Четири пети от надписите, открити у нас, са писани на старогръцки. Срещат се много изображения на гръцки божества и херои, сюжети от гръцки драми, изобразени по релефи и вази, статуи — ко-

1 *Релеф от Шаплъ дере от V в. пр. н. е.*
Relief de Šaplâ Dere du V-e siècle av. n. ère

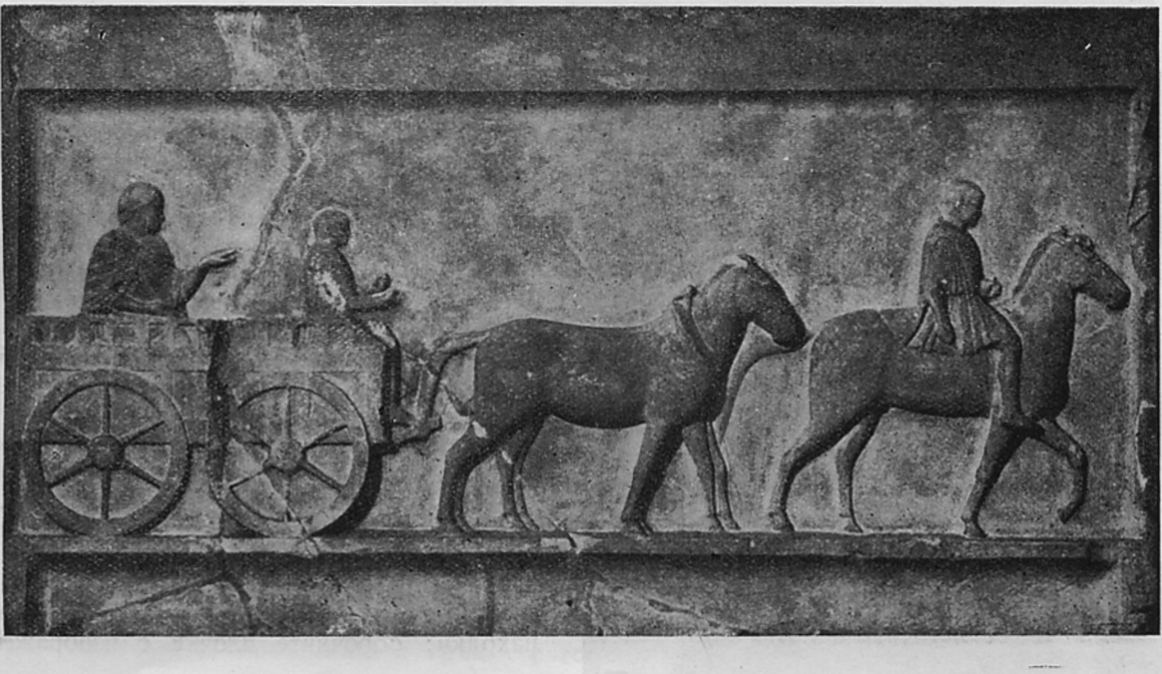

пия на произведения на прочути старогръцки майстори.

Днес спокойно можем да кажем, че българският народ се е отнасял с еднакво чувство на почит към всички паметници, открити у нас, безразлично дали те принадлежат на неговото собствено минало, или на миналото на други народи, които са обитавали нашата земя. Именно затова сега можем да се гордеем с многобройните сбирки от антични паметници, една от които, при това най-голямата, е Античният отдел на Археологическия музей при БАН.

По своите многобройни и забележителни антични колекции музеят може да съперничи с много музеи на богати и големи държави, които са имали възможност да закупуват паметници от далечни страни и по този начин да създадат разнообразие в сбирките си. За разлика обаче от всички тези хранилища на паметници на античната култура Античният отдел на Археологическия музей при БАН е образуван от експонати, намерени на българска територия. В него се съхраняват паметници, които работливата българска ръка, превръщайки земята ни в градина, е прибрала и запазила от унищожение. По този начин са постъпили почти четири пети от материалите, които образуват колекциите на Античния отдел. Малцина си дават сметка, колко голяма роля се пада на нашия народ в откриването, запазването и прибирането на паметниците, но тя става ясна, ако върху една карта се означи тяхното разпространение и гъстота и получената картина сравним с данните от онези части от Тракия, които влизат в територията на нашите южни съседи. Макар по територията на Гърция и Турция да работят много чужди мисии от цял свят, които привличат многобройни експедиции с големи парични средства, Северна Тракия представлява гъста мрежа от най-различни находки, докато в Южна Тракия те се явяват съвсем спорадично.

Още от първите години от създаването на Археологическия музей се правят усилия да се пристъпи и към научно изследване и прибиране на старините, като се използуват средствата, с които е разполагала тогава археологическата наука. Ние виждаме да се правят първите археологически разкопки в някои интересни обекти. Те започват с малки сондажи в места, в които вече са били открити интересни паметници. Повод за тях дават при могилата Чатал тепе, Ямболско, и при Дукова могила около с. Пастуша, Пловдивско, откритите колесници, при светилището до извора Глава Панега, Луковитско, откритите оброчни плочки на тракийския Херос, Асклепий и Хигия, при с. Гиген, Никополско, стърчащите над земята развалини на античния Ескус. Тази плаха изследователска дейност в последните години на миналия век и първите години на нашия век се ръководи все още от чужденци, главно чехи, които са на служба в музея.

Един нов период в живота на античните проучвания, които дотогава се извършват само от Народния археологически музей, настъпва с назначаването на българи за директори и уредници на музея. Сега разкопките стават по-многобройни и по-системни. Правят се разкопки в самата София, в Кюстендил на Хисарлъка, при с. Кадин мост, Кюстендилско, при Сапарева баня, Станкедимитровско, и на други места. В резултат на тези разкопки биват открити множество паметници, които вече ще послужат за основа на един самостоятелен Античен отдел, който се създава през 1892 г. В този Античен отдел е отразена в същност цялата дейност за антични проучвания на терена.

Особено важни са били разкопките на някои обекти, които позволяват да се образува основата на големи музейни колекции. Така например в системното натрупване на стъклени съдове голяма роля е изиграло проучването на некропола около църквата „Св. София". Материалите, намерени тук, са послужили за гръбнак на тази сбирка. Ядрото на сбирката от оброчни релефи, така характерни за тракийската религия през римската епоха, е образувано от няколко големи находки: оброчните плочки с изображения

2 *Изображение на Херос от Глава Панега. II—III в. от н. е.* ● *Eros, provenant de Glava Panega. II—III s. de notre ère*

на тракийския Херос — от Бели Плаз (Акчакайряк), Харманлийско, и с изображения на трите нимфи — от Саладиново, Пазарджишко, към които малко по-късно се прибавят и новооткритите плочки от споменатото вече светилище при Глава Панега, Луковитско. Впоследствие към тях се прибавят още и оброчните плочки, поднесени в чест на Зевс и Хера — от с. Копиловци, Кюстендилско, и от Дийникли (сега с. Лозен), Харманлийско, с изображения на тракийския конник и Аполон и посветени на тези божества. Най-сетне, тук постъпват и материалите от светилището при с. Лиляче, Врачанско, и много други единични материали, които допълват тази богата сбирка.

Колекцията от оброчни тракийски релефи на нашия музей е изключително важна за проучване на тракийската религия и религиозния синкретизъм през римската епоха в Тракия. Тя открива една почти толкова важна страница от римската епоха в Тракия, колкото и каменните надписи и надгробни плочи, натрупани постепенно в музея. Благодарение на това, че тези оброчни плочи представляват цели комплекси, те дават сравнително доста пълна картина за живота в тракийското светилище.

В Античния отдел покрай оброчните релефи се пазят и много жертвеници с надписи и изображения, статуи на божества и разни други паметници. Все така интересни и свързани с религията на древна Тракия са и многобройните надгробни паметници — надписи, статуи и портрети — почти изключително от римската епоха. Впрочем тази епоха е представена още и с много материали, в голямата си част открити случайно в тракийските надгробни могили, като цяла група юзди, украшения към оглавници, колесници, шпори, фалери, фибули, сгъваеми железни столове, бронзови съдове, няколко стотици бронзови статуйки и апликации, изобразяващи разни божества, и т. н. Но това, което действително никъде другаде не се среща в толкова блясък и изящност, са многобройните произведения на художествените занаяти от предримската епоха.

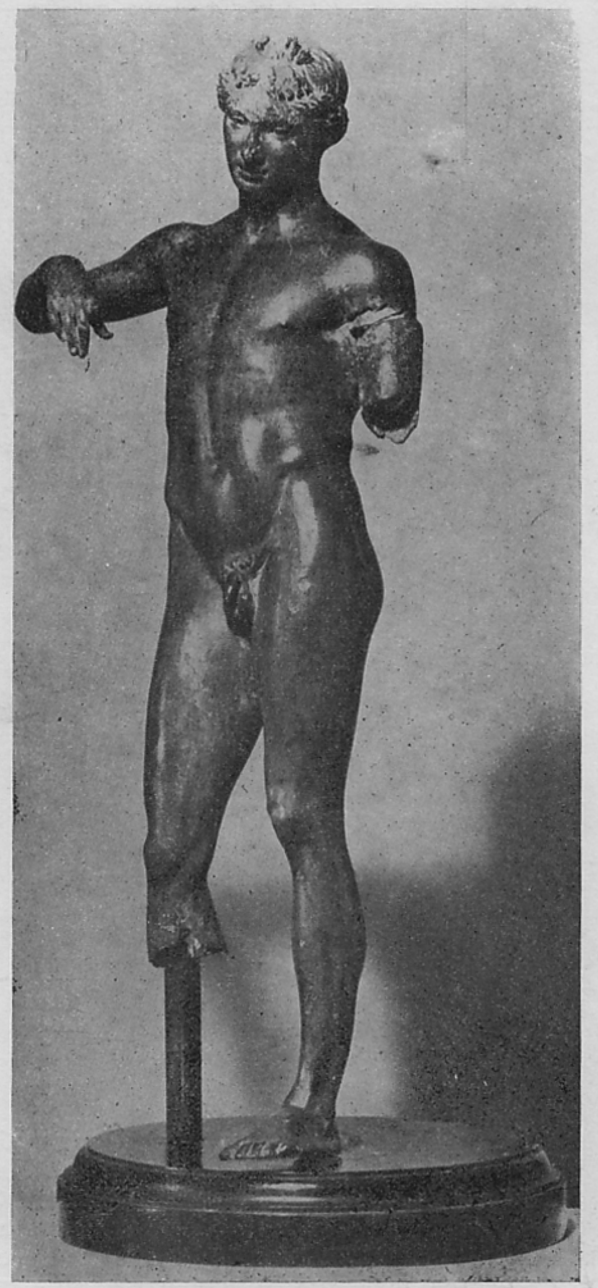

3 *Аполон от Стара Загора*
Apollon de Stara Zagora

По една традиция, която има в основата си ненаучното разбиране на тракийската култура, паметниците на тая култура са разделени в два различни отдела. Тези, които имат подчертан халщатски и латенски характер, т. е. принадлежат на културата на траките, следваща формите на културата на северните народи и по-точно на келтите, се пазят в сбирките на Праисторическия отдел, докато останалите, които съдържат неща, произхождащи от същото време, но по дух близки със скитските, сарматските и гръцките, се пазят в сбирките на Античния отдел. Поради това тук се намират, както е впрочем и естествено, всички паметници от гръцките колонии в Тракия, техните надписи, решенията на техните народни събрания, издълбани върху камък, надгробните плочи, релефите и статуите, както и предмети от бита на старите гърци, живели в нашите земи между VII и I в. пр. н. е. Едновременно с това в Античния отдел са запазени и всички

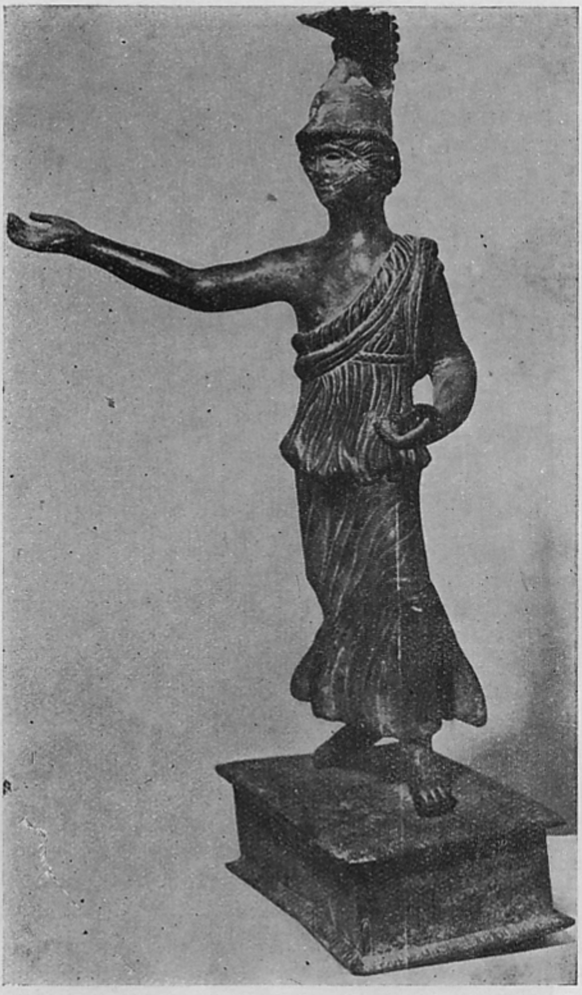

4 *Атина от с. Кирилово*
Athêna du village Kirilovo, arrondissement de Plovdiv

онези находки от тракийските надгробни могили, които се приписват на гръцките художествени занаяти от VI до I в. пр. н. е. Обаче керамиката, оръжието и юздите от същата епоха заедно с фибулите и други предмети от местен произход се намират в Праисторическия отдел. Благодарение на това Античният отдел може да представи само някои страни от живота на древна Тракия със свои експонати.

В основата на сбирките с материали от този период лежат няколко находки, които са постъпили още скоро след освобождението на България, именно находките от Панагюрище, Брезово и Върбица, към които се прибавят по-късните находки от Руец, Букьовци и Мезек, и още много други, като тези от Дуванлий и Брезово, Розовец, Езерово. Една нова находка от това време е новопостъпилото преди няколко години Луковитско съкровище — най-голямото сребърно съкровище, открито досега у нас, съставено от много сребърни съдове с оригинална форма и няколко гарнитури и апликации към конски оглавници, изработени в прочутия характерен за Южна Русия животински стил. Тази последна придобивка постави отново още неизяснения въпрос за произхода на всички тези произведения на торевтиката в древността. Известно е обаче, че една част от най-хубавите метални вази и накити, намерени у нас, принадлежат на гръцки ателиета, които са работели в Атина, други идват от гръцките колонии по Пропонтида (Мраморно море) и затова често са изработени по персийски вкус.

Една интересна сбирка от бронзови шлемове и ризници допълва тази оригинална група от метални паметници.

Към тази богата колекция от произведения на древната торевтика, произхождащи от Тракия, трябва да се прибавят и произведенията на торевтиката от Македония, постъпили в сбирките на музея през Първата световна война от архаичния некропол при Требенище до Охрид.

Най-сетне, в сбирките на Античния отдел се пази голямо количество златни накити — пръстени, гривни, обеци и торкви, една част от които произхождат от комплексите при Мезек и Дуванлий, а другите са от най-различни места. Те принадлежат на гръцкото златарство и произхождат в повечето случаи от първокласни гръцки ателиета. Една малка част от тях са датирани след III в. пр. н. е. Всички останали принадлежат на онази хубава епоха на гръцкото изкуство, която почва с края на VI в. и завършва с царуването на Лизимах в началото на III в. пр. н. е.

Слабо развитата до преди 15 години колекция от гръцка рисувана керамика, произхождаща от нашите земи, както и сбирката предмети от стъкло и бронз от гръцките колонии, бе значително обогатена след 9 септември 1944 г. с няколкостотин вази и други различни предмети, придобити от разкопките в некропола на гръцката колония Аполония, при днешния Созопол. Те произхождат от гробове от V до II в. пр. н. е. Освен тях множество теракоти и други предмети от този вид произхождат от гръцката колония Месемврия, предимно от елинистическата епоха.

С тези богати сбирки, обхващащи повече от 10 000 отделни паметници, Античният отдел при Археологическия музей на БАН се очертава като най-голямото хранилище на античини паметници у нас и представлява сам по себе си една солидна база за проучвания върху античната култура в

5 *Глава на Аполон от София*
Tête d'Apollon de Sofia

→

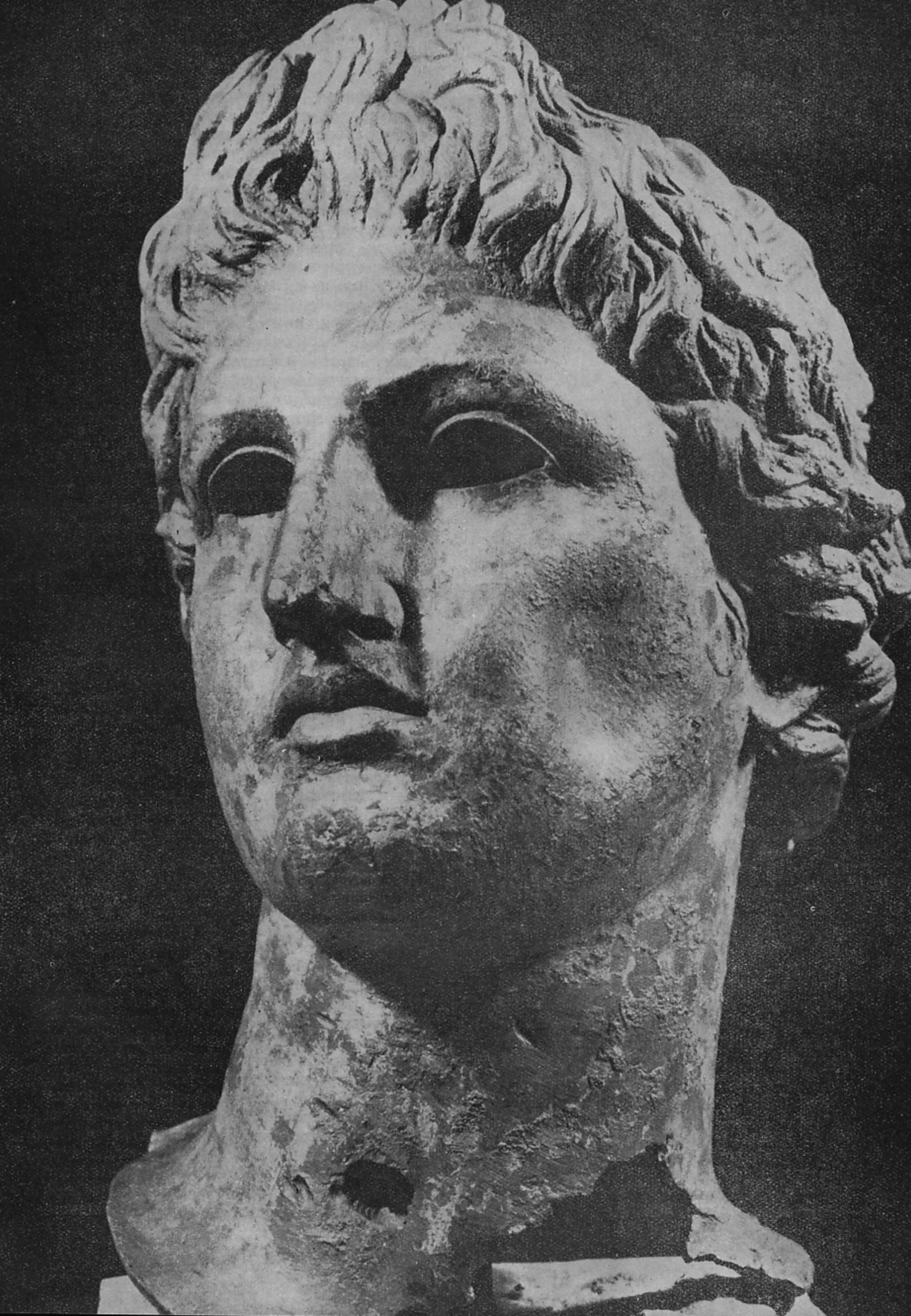

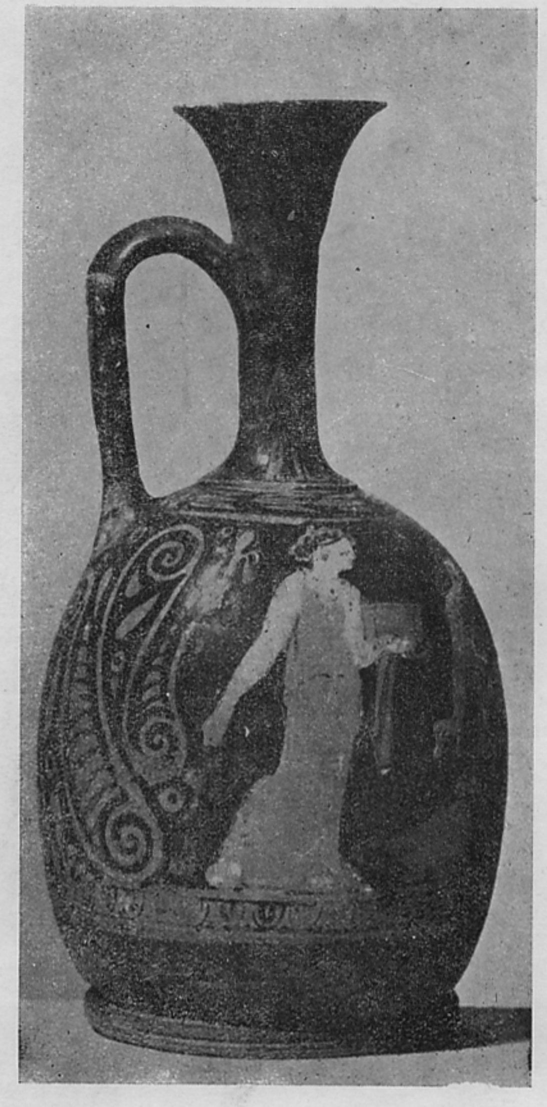

6

Лекит от първата половина на IV в. пр. н. е., намерен в Созопол
Lécythe, trouvé à Sozopol de la première moitié du IV-e siècle avant notre ère

Тракия. Без да влизаме в подробности, трябва да кажем, че по своя състав, макар и да има неща, които са намерени само в България, той отразява духа на културата на всички съседи на траките, а именно на скитите, сарматите, келтите, илирите, македонците, гърците, персийците и др. Трудно би могло да се пише за културата на който и да е от тези народи, без да се проучи и изследва материалът от Тракия. Без съмнение обаче нашата земя има и едно изключително богато време на римското владичество, по което културата на нашите земи се доближава еднакво до Мала Азия и до Централна Европа, представено с целия му блясък в сбирките на Античния отдел.

Историкът на изкуството ще намери в сбирките на Античния отдел интересен материал за проучване на античната скулптура, която е застъпена с няколко първокласни оригинала, като надгробната плоча на Анаксандър — един блестящ паметник на архаичното йонийско изкуство от края на VI или началото на V в., надгробната плоча от Шаплъдере, принадлежаща вероятно на една северна гръцка скулптурна школа от средата на V в. пр. н. е., надгробната плоча от Равда, при Несебър, свързана безспорно с една група релефи, които водят началото си от Атина, и т. н. Към тези важни паметници на старогръцкото изкуство се прибавят още много надгробни релефи и статуи от гръцките колонии от класическата и елинистическата епоха, представляващи важен и интересен материал. За развитието на старогръцкото изкуство също са от значение и римските копия на прочути гръцки оригинали, като Почиващия сатир от Рибен, Плевенско, Ерос от Никопол, една бронзова глава на Аполон и друга мраморна глава на неизвестно божество, намерени в София, главата на богиня Атина от Южна Тракия, бронзови статуйки на Аполон от Стара Загора и Ямбол, на Атина от Стара Загора, на Херакъл от Сер и др.

В Античния отдел също така е събран и важен материал за изучаване на гръцката рисувана керамика, малко от Коринт и от Мала Азия и гръцките острови и голямо количество от Атина, внесена по търговски път в древността в нашите земи. Малките стъклени амфориски и арибали с благовонни масла, носени на ръката, закачени в специална мрежа, бронзовите стригили, с които атлетите си чистили тялото, фибулите и аграфите, с които се закопчавала дрехата, съдовете за ядене и пиене и дори детските играчки ни дават възможност да проникнем в найзатънтените ъгълчета на древния живот, та да стигнем дори до оловните тежести за хвърляне с прашка — куршумите на древността — и до малките бронзови стрелички.

Културата на Тракия през римската епоха може да се представи още по-богато. Една зала би могла да бъде посветена само на коня и колесницата. Тук биха могли да се изложат частите от десетина колесници, чиято богата украса, изработена някъде от ковано желязо, предадена другаде като бронзови статуйки и апликации, изписани с хризография (рисуване със злато), поразява със своеобразността си и оригиналността си. Колекцията от юзди, конски украшения и амулети е също така богата. Особено интересни са една група от бронзови посребрени умба, намерени напоследък при с. Шишковци, Кюстендилско — части от ярема на колесница, към които са били апликирани сребърни позлатени главички на божества.

Но от римската епоха могат да бъдат показани и цяла серия експонати, илюстриращи занаятчийството в нашите земи, а именно оръдия и предмети на занаятчийски произведения. Така например има достатъчно експонати за обущарството, за тухларството, за произвеждането на разни неща от печена глина в глинени калъпи и метални печати. Същото важи и за железарството, между произведенията на което Античният отдел разполага с истински шедьоври, и за бронзолеярството, златарството и много още занаяти в древността, които сега не са представени в експозицията поради липса на място. Този, който посещава Античния отдел на Археологическия музей при БАН, трябва да знае, че сега изложбената площ позволява да се изложи твърде малка част, може би само една десета от цялото богатство на този голям и стар отдел.

Богатите сбирки на Античния отдел могат да послужат за многобройни проучвания. Събрани от една страна, в която влиянията на разни култури се кръстосват, те поразяват със своето разнообразие и пъстрота. Поради това те дават и на специалиста, и на любителя изобилен материал за изследване и наблюдение. Подредени според изискванията на нашето време, материалите, изложени във витрините на отдела, дават възможност за правилно изучаване на древността. За оня, който желае да вникне подълбоко в тях, също така има изобилен материал. Ние посочихме, че голяма част от него е дошла до музея случайно. Създаването и разрастването на много археологически сбирки в страната прегради притока на тези случайно намерени паметници. През последните 15 години повече от половината от постъпленията в Античния отдел са вече резултат от редовни разкопки. Следователно тук постъпват все повече и повече паметници, дошли до нас по научен път. Ние имаме всичкото основание да се надяваме, че притокът на старини, дошли по този начин, ще разрасне още повече и че скоро Античният отдел ще се изпълни с нови, многобройни паметници, открити в системни разкопки. Сигурно в това време той вече ще има нови, хубави, модерни зали, в които ще може да разкрие цялото свое богатство — всичко онова, което днес стои на съхранение в тесните и неудобни складове.

Старинната чешма в Никопол

Тома Петров

Между забележителните паметници на културата в Никопол челно място заема старинната чешма с епитафия в чест на Елия.[1] Просъществувала повече от две столетия, запазена и днес, чешмата все още се използува.

Частичното ѝ възстановяване в края на 1960 г. ни даде възможност да съберем нови данни за нея и около изграждането ѝ, да открием вторично употребени в зидарията ѝ каменни блокове от римската епоха, между които един надгробен паметник с латински надпис, неизвестен досега, и др. Заедно с това категорично се потвърди нашето предположение, че епитафията на латински език е издълбана върху лицевата дълга страна на римски мраморен саркофаг, използуван в чешмата като резервоар, а не върху надгробна плоча, както се смяташе по-рано. Уточнени бяха външните и вътрешните размери на саркофага. Оказа се, че трите страни, с изключение на лицевата страна, са грубо обработени, както е обикновено при саркофазите от тази епоха. Върху едната къса страна на саркофага, там където обикновено е ставало свързването на похлупака с долната му част — коритото — посредством желязна скоба и олово, имаше малка кръпка, която е била направена с отломъци от камък и варов разтвор по времето, когато саркофагът е бил вграден като резервоар в чешмата. Повредата по всяка вероятност се дължи на насилственото отваряне на саркофага при ограбването му.

---

[1] Т. Петров и Н. Цанева, Нови данни за чешмата на римлянката Елия, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 567 и сл. и цит. там литература.

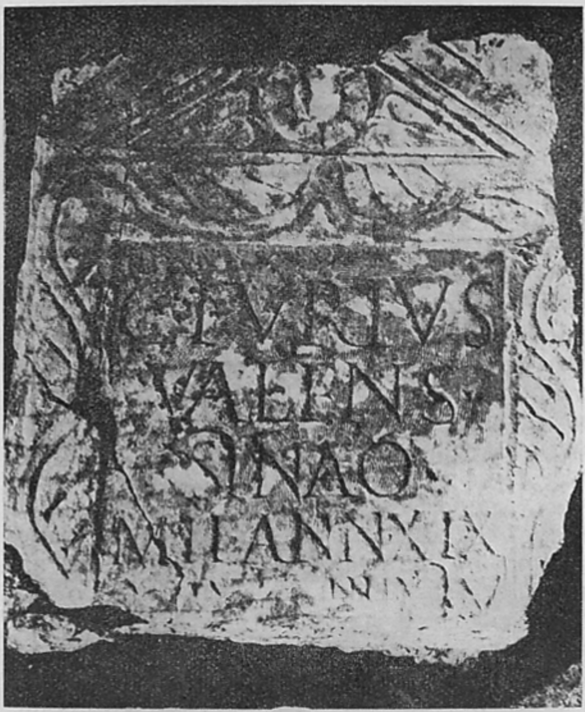

1 *Надгробен паметник, вграден в чешмата на гр. Никопол ● Stèle funéraire encastrée dans la fontaine de Nikopol*

При частичното възстановяване на паметника вдясно горе над саркофага беше открит добре обработен каменен блок, фрагмент от надгробна плоча с надпис, взидана в чешмата с надписа обърнат навътре. Тя беше внимателно демонтирана заедно с два малки отломъка от нея, получени при вграждането ѝ в чешмата. Плочата е изработена от варовик. Сега е запазена само горната ѝ част (обр. 1). Висока е 0,92 м, широка в долния край 0,84 м и в горния край 0,85 м и дебела 0,30 м. В горния край на плочата е представен триъгълен фронтон. В средата му е изработена релефна розета, а в двата долни ъгъла — по един издължен бръшлянов лист. Рамката (широка 0,15 м) около надписното поле е украсена със схематично предаден ластар. Надписното правоъгълно поле сега има ширина 0,60 м и височина 0,55 м. В него е издълбан латински надпис, от който е запазен следният текст:

C(AIVS) FVRIVS
VALENS

ŜINAO
MIL(ITAVIT) ANN(OS) XIX
VIXIT ANN(OS) XLV

Надписът е издигнат в памет на Гай Фурий Валенс, войн, служил в римската войска 19 години и живял 45 години. В загубената долна част вероятно е било издълбано името на посветителя. Не е известно откъде произхожда този паметник. Може би е пренесен от античния град Ескус при с. Гиген, Плевенско.

Буквите са много грижливо издълбани. Те имат следната височина: 1-ви ред — 10 см, 2-ри ред — 9 см, 3-ти ред — 8 см, 4-ти ред — 7 см и 5-ти ред — 6 см. В третия ред над буквата S е употребен дъговиден знак за съкращение. Може би и над последната буква О в същия ред е бил употребен знак за съкращение. Въз основа на формата и украсата на паметника, както и от палеографските особености на надписа паметникът трябва да се отнесе към II в. на н. е.

При прочистването на горната част на чешмата се намери малка турска медна монета (диам. 19 мм) от времето на Султан Ахмед III (1703—1731 г.).[1] Монетата е попаднала в пропуканата зидария на чешмата, след като последната е съществувала. Това свидетелствува, че в края на XVII в. чешмата е била вече изградена.

*

Както първото наше проучване на чешмата през 1955 г., така и второто от 1960 г. бяха предизвикани от крайно лошото състояние на паметника с цел да се предприеме неговото укрепване и запазване. Освен римския саркофаг и долепените отстрани до него два антични мраморни блока околовръстната каменна зидария на горната половина на чешмата беше разложена (обр. 2). Мекият варовиков камък, от който е изградена чешмата, с течение на времето не е устоял на променливите атмосферни условия и се беше нацепил. През пукнатините на горната хоризонтална повърхност на чешмата и през фугите на зидарията се е стичала дъждовна и снежна вода, която при мраз е действувала разрушаващо върху камъка. Направеният късно опит да бъде отводнена тази плоскост чрез излятата върху чешмата бетонна плоча не е помогнал. Процесът на разлагането е продължил и беше довел чешмата пред рухване. За поддържането на паметника от много години не бяха полагани грижи. Изглежда, че всичко се е ограничавало във временни мерки за елементарно спазване на необходимата хигиена около чешмата и за периодичното почистване на нейния резервоар (коритото на саркофага).

За да се запази ценният археологически паметник и за да се използува и в бъдеще старинната чешма, наложи се преизграждане на горната ѝ половина. Предварително набелязаните строителни работи се извършиха в установения ред. Предвиждаше се демонтиране на горната половина на чешмата до оригиналния турски свод и без да се засягат двата затварящи резервоара тимпана. Демонтирането, както споменахме по-горе, доведе до частичното разкриване на саркофага. Понататък следваше самото преизграждане на обема в бетонни стени по начин, който дава възможност да останат видими двете къси стени на саркофага почти по цялата им дължина в ивица, широка около 0,30 м, непосредствено от горния край на коритото. Разбира се, за да се видят сега откритите две къси страни на саркофага, трябва да се проникне в оформената кухина между старото засводяване над саркофага и новия бетонен похлупак върху чешмата.

---

[1] Монетата е определена от Тодор Герасимов, ст. н. сътр. в Археологическия институт и музей при БАН.

Завършъкът на чешмата беше замислен като силно редуциран похлупак на римски саркофаг и беше направен така, че чешмата да получи завършен архитектурен вид, обемът ѝ да добие логично оправдан силует, а покритието ѝ да отвежда падащата върху него дъждовна вода и сняг (обр. 3). Увенчаващите чешмата чела на похлупака бяха изработени от плътен врачански камък. При изливането на бетонния похлупак беше включена противовлажна изолация. Работите по частичното възстановяване на обекта не можаха да приключат поради напредналия зимен сезон. От друга страна, със завършването не трябваше да се бърза, защото благоустрояването на средата около чешмата трябваше да предхожда окончателното завършване на възстановяването и е по-целесъобразно частичното възстановяване на чешмата да завърши заедно и успоредно с благоустрояването около обекта през следващия строителен сезон.

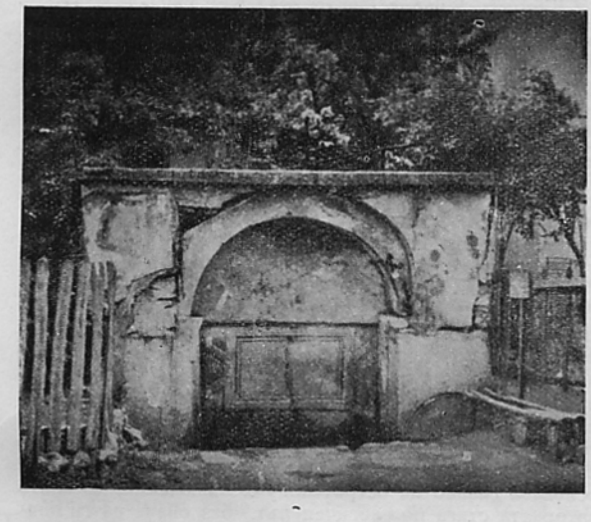

2 *Състояние на чешмата преди частичното възстановяване*
La fontaine avant sa reconstruction partielle

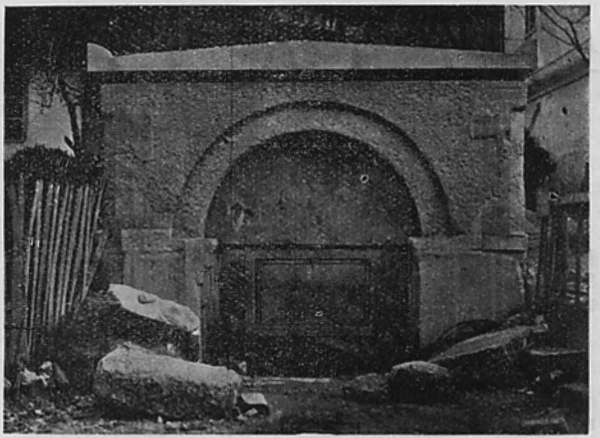

3 *Чешмата след частичното възстановяване*
La fontaine après sa reconstruction partielle

Тук бихме искали накратко да споменем какво се установи при допълнителното проучване, което съпровождаше възстановяването на чешмата. При демонтирането на разложените варовикови квадри се установи, че блокът от плътна зидария, който е обхващал от трите страни саркофага, с течение на времето е получил якост на монолитна маса. При разбиването на тази маса не се чувствуваше разлика в твърдостта на разнородните по произход и състав материали. Твърдостта на варовия разтвор беше такава, каквато е твърдостта на вложения в зидарията варовиков камък. Установи се също, че преди около 30—40 години чешмата е била укрепвана. Вероятно тогава е била излята и бетонната плоча, за която споменахме по-горе. Заедно с плочата е била излята полукръглата арка, оформяваща лицевата ниша на чешмата. Бетонът на арката беше в отлично състояние. Запазихме този конструктивен и декоративен елемент, без да го разбиваме и преизграждаме.

В процеса на прочистването бяха разкрити железни скоби, които са свързвали ъглово саркофага с двата челни мраморни блока, разположени отстрани на него.

Частично възстановена, чешмата в Никопол ще бъде подсигурена срещу атмосферните влияния. Едновременно с това ще бъде защитен римският саркофаг с ценния и интересен по съдържание надпис, а въздействието на чешмата като забележителен паметник на културата, поставен в подходяща среда, ще бъде действително пълно.

Критика и рецензии

E. Simon. Der Goldschatz von Panagürište eine Schöpfung der Alexanderzeit. Mit einem Beitrag von Herbert A. Kahn. Antike Kunst. 1960. H. N. I. 29 стр., 7 табл., 6 фиг.

В разглежданата статия се дават редица нови оригинални хрумвания във връзка с въпросите около Панагюрското съкровище.

Авторката отхвърля мнението на H. Hoffmann, който в своята оценка на публикацията на Цончев[1] бе направил опит без сериозни доводи да отнесе съкровището в римската епоха и по-точно във времето на император Константин Велики. Въз основа на една хидрия от Александрия, върху която е представен Парис, присъждащ ябълката на раздора на Афродита, Симон го отнася към 325—320 г. пр. н. е.

Изследвачката се спира и на въпроса за мястото, където са изработени съдовете. Тя приема, че „има известни подробности в тях, говорещи за атическия им произход“, както това бе изтъкнато вече от Димитър Цончев, обаче наред с това подчертава, че съкровището има и други белези (пластичност на формите, ритоните и женските глави на каните, наличието на варварско изтъкване на благородния метал, особената форма на амфората с животински дръжки и др.), които според нея не се срещат в паметниците в Гърция. Тя подхвърля идеята, че съдовете са създадени в Тракия в някоя златарска работилница близо до рудниците за благородни метали в тая област. Симон има пред вид рудниците в Беломорска Тракия, с които обаче нашата находка няма нищо общо.

Ако авторката имаше възможност лично да види въпросните съдове от Дуванлий и да ги сравни с тези от Панагюрище, тя сама щеше да се убеди колко голяма разлика в стилово отношение има между тях.

Във втория дял на статията си Симон се спира на формата и предназначението на съдовете. Тя подчертава, че по функция те са „ inngefässe“, т. е. съдове, от които течността е капела, и ги нарича „ритони в широк смисъл на думата“, като уточнява обаче, че в случая се касае за „помощно понятие, създадено за по-голяма яснота“. Дори амфората за нея с двоен ритон. Никой не може да отрече, че от съдовете се е пиело отдолу през дупчицата, но смятаме, че не е правилно да наричаме целия сервиз ритони, макар и в широк смисъл на думата.

Авторката разделя съдовете според външните им белези на три групи: I — три съда, завършващи с глава на животни (от тая група тя изключва ритона с протоме на козел); II — три кани с човешки глави и III — амфората (която тя смята за двоен съд) и ритона с протоме на козел. Наистина така се получават три групи от по три съда, но в тях не може да намери мястото си фиалето, което при такова деление би трябвало да представлява отделна група, състояща се само от един съд. Точно това не иска Симон, която гради заключенията си на обстоятелството, че числото три в древността имало култово значение и че следователно съдовете от трите нейни тройки са служили за култови цели. Като доказателство за тази своя теза тя привежда изведнаж тук фиалето, което преди малко бе изключила от своите групи, за да не се наруши създаденото изкуствено групиране на съдовете. Това обстоятелство е достатъчно, за да не се съгласим и тук със Симон, още повече че тя не подкрепя твърденията си с достатъчно археологически паралели, а се базира главно на материала от митологията, който в случая не е достатъчно убедителен.

Спирайки се на фиалето, авторката подчертава установената още от Димитър Цончев аналогия между този съд и атрибутите на Немезида от Рамнунт. Тя смята, че негърските глави по нашия съд не са проста орнаментална украса, а имат и символично значение като олицетворение на границите на античния свят, които по това време са поставени в днешна Етиопия. Според нея същото значение имат и негърските глави по дъното на амфората. Там са представени и Херакъл, както и един силѐн — възпитател на Дионис. Симон обяснява появата на Херакъл и силѐна с обстоятелството, че първият заедно с Дионис са двете главни божества, почитани от Александър Македонски, който при своите походи се е стремял да завладее целия познат нему свят (символизиран според Симон с негърските глави), от Херкулесовите стълбове (днешния Гибралтар) до Индия, страна, свързана в представата на елините с Дионисовото пътешествие по тия места.

Във връзка с негърските глави Симон предлага и друго тълкуване, като подчертава, че по време на Александър Македонски негрите са били често смесвани с индийците. Така тя се опитва да установи, че върху дъното на амфората е представена композиция, тясно свързана с духа на Александровата епоха.

Симон предполага, че съдовете имат култово предназначение. Тя се спира и по-подробно на въпроса, как точно са използувани те. Въз основа на сведенията на античните писатели и историци за похода на Александър в Индия и по-специално за религиозния обряд, при който той, достигайки устието на река Инд, извършил жертвоприношение, като хвърлил в океана златни кратери и ритони, тя предполага, че и в нашия случай се касае за съдове, използувани за подобни церемонии. Разбира се, нямаме никакви данни, в какво точно се е състоял въпросният култов обред. Не се знае също и доколко той е разпространен в нашите земи. Така че въпросът стои в момента открит и би трябвало да бъде разгледан от изследвачката по-цялостно, за да може тезата ѝ да получи сериозна мотивировка и да се подкрепи от археологически паралели. Симон се е задоволила само да постави въпроса, без да го реши. Нещо повече, тя изпуска пред вид, че при церемонията, свързана с Александър Велики, се е касаело за обред, извършен край огромен океан, а ние нямаме никакви данни, говорещи за ритуал, свързан с нашите съдове, намерени твърде далеч от морето.

В същия раздел авторката свързва и останалите съдове с духа на Александровата епоха. Тя се спира специално на изображението на Херакъл и Дионис върху нашето съкровище, а именно на борбата на Херакъл със сърната и пътешествието на Дионис и менадите. Според нея Дионисовата сцена се разиграва в планината Мерос в Индия и в случая е представено специално увенчаването на бога с лавров венец, което е станало на тая планина. Тълкуването на сцената се основава главно на остроумни умозаключения, до които авторката стига по логичен път, без обаче да ги подкрепи с археологически материали. Цялата теза на Симон звучи и тук изкуствено пригодена към една предварително създадена хипотеза. Във връзка с тази сцена посочваме, че Симон открива, че името на една от менадите Ериопе е написано с две грешки, като майсторът вместо *ʼΕριώπη* пише *ʼΗριόπη*. Тъй като в останалите надписи по нашите съдове няма грешка от подобен род, Симон смята, че в случая не се касае за познатата ни менада Ериопе, както смята Цончев. Тя допуска, че се касае за някаква друга менада, името на която досега не е известно на науката. Това име етимологически е близко до познатата ни Еригоне и значи според Симон „зора, изток“.

---

[1] D. Končev, Der Goldschatz von Panagurište. Neue Denkmäler der antiker Toreutik, Praha, 1956, стр. 117—172, 20 табл.

Най-интересната част от статията на Симон е третият дял, където тя прави опит да даде едно ново тълкуване на сцената по търбуха на голямата амфора. Авторката смята, че при тази сцена се касае за известната обсада на Тива от седемте елински герои. Веднага обаче изниква въпросът, че двама от нападателите са рязко отделени от останалата група, като че ли не вземат участие в атаката. Според Симон това са Амфиарей и жрецът-гадател Партенопей, който предрича ранната гибел на Амфиарей. Симон допуска фактическа грешка, като бележи, че жрецът е обут с ботуши. Това е неточно — на краката си той има сандали. Тя идентифицира фигурите, както следва: Адраст, Капаней, Полиник, Хипомедон и Тидей. При това идентифициране тя подкрепя тезата си донякъде и с археологически материал — един релеф от Тирза, няколко етруски урни и преди всичко един кратер с волути, дело на т. нар. Niobidenmeister, който, както знаем, се влияе от Полигнотовия маниер на работа. От това тя вади заключение, че върху майстора на нашите съдове е влияела стенната живопис, която била нарисувана според Павзаний върху стените на храма на Атина в Платея и където бил представен походът на Адраст и аргосците срещу Тива. Смятаме, че Симон няма достатъчно данни, за да направи подобни изводи. Не сме съгласни с нея и в това, че нашият майстор е работил под влияние на Есхиловата драма „Седемте срещу Тива“. Самата Симон признава например, че великият трагик е отделил в творбата си значително място на описанието на изображенията върху щитовете на седемте вожда, които в нашия случай са представени изобщо без щит.

Прави впечатление изобщо, че сцената върху амфората не отговаря на идентифицирането на Симон. Така представената врата, дадена с редица детайли, мъчно може да се яви като олицетворение на седемвратната Тива, тъй като по нея липсват каквито и да са бойни съоръжения. Ако представените седем мъже са бойци-нападатели, следва да запитаме къде са отбранителите на крепостта? Освен това въоръжението на героите не е много добро. В по-голямата си част те са боси, без щитове и без шлемове и всичко това говори, че предположението на Симон, че в случая се касае за обсада на Тива, е все още хипотетично и не напълно добре доказано.

Четвъртият дял на изследването е посветен на изображенията по четирите ритона. Изтъква се найнапред, че животните, с чиито глави завършват тези съдове — козелът, овнето и еленът, са животни, принасяни особено често в жертва на Немезида. Така тя свързва чрез Немезида и тия ритони с тиванските легенди. След това авторката разглежда и изображенията върху тези съдове. Върху един от тях, както знаем, е представено укротяването на маратонския бик от Тезей. Този бик авторката свързва с победата на гърците над Персия, станала при Маратон, а след това говори и за разгрома на Персийската империя от Александър Велики. По този начин тя се старае да посочи защо е представен именно Тезей върху един от съдовете. Хрумването ѝ е остроумно и оригинално, но е твърде изкуствено създадено, като при това авторката се е ръководела единствено от стремежа да подчертае, че Тезей е играел известна роля и през епохата на Александър Велики.

Спирайки се на сцената, върху която Парис присъжда ябълката на Афродита, тя подчертава, че тъй като сватбата на хубавата Елена е представена върху базата на статуята на Немезида от Рамнунт, и нашата сцена е свързана със статуята. Симон се опитва да намери една общност между изображенията върху четирите ритона. Тя подчертава, че общата идея, свързваща в едно цяло всички съдове, е именно непобедимата божествена сила на Немезида, което според нея е изтъкнато и чрез общите черти на изображенията на някои съдове с прочутата статуя на тази богиня в Рамнунт. За авторката Немезида е свързана както с похода на седемте срещу Тива и неговия неуспех, така и с гръко-персийските войни. Съдовете като цяло според нея са посветени на Немезида. Ако това е така, защо тази богиня не е представена върху нито една от сцените? На този въпрос авторката не може да отговори и това прави цялата нейна хипотеза не напълно приемлива и обоснована.

В последния раздел на статията се разглежда въпросът за трите кани с човешки глави. След като тя смята, че всички разгледани досега съдове от Панагюрското съкровище са свързани с Немезида от Рамнунт, и тук тя се стреми на всяка цена да стигне до същия извод. В случая тя се базира на обстоятелството, че при две от каните женската глава се явява два пъти — веднаж при търбуха, а втори път при долното отворче за изтичане на течност. Според Симон това било типично за Немезида, която била представена двойна. Тя подчертава, че Александър Велики в Смирна видял според гръцките историци на сън богинята Немезида двойна и че в островите Кос и Андрос тя е била почитана във формата на двойка (близнак) като Адраст. Подобно свързване на тази богиня с друга изисква и двойни жертвоприношения. Стигайки до този извод, тя се връща отново върху групировката на съдовете, които този път разпределя в четири чифта (двойки), както следва: I група — две кани с женски глави; II група — два ритона с глави на елен; III група — амфората (смятана за двоен съд) и IV група — два ритона, невлизащи във II група, и каната, невлизаща в I група. И това групиране не е съвсем приемливо. Преди всичко то не е подкрепено с други археологически аналогии, а освен това тя не обяснява защо в четвъртата група вместо два съда са поставени три. И при това разпределение фиалето пак не си е намерило място. Така че за нас и двете разпределения на Симон в тройки и двойки са напълно необосновани. Симон изтъква, че нашите съдове са посветени на три божества: Немезида, Темида и Артемида—Бендида. Тя сама трябва да признае обаче, че специално Немезида в Тракия не е почитана през тази епоха. И затова изтъква, че в случая имаме работа с първия, най-ранен култ на тази богиня в нашите земи. Що се касае до Темида, нейният култ у нас изобщо не е засвидетелствуван. Така ние не можем да приемем нейното предположение за връзката на съдовете с култа на тези три богини.

Според нас статията на Симон представлява опит да се даде нова трактовка на златните съдове от Панагюрище. Обаче авторката не може да приведе достатъчно паралели от археологически паметници, за да подкрепи своите тези.

Към статията е прибавена и кратка бележка от Herbert A. Kahn, Die Gewichte der Goldgefässe. В нея авторът се занимава специално с надписа върху фиалето. Той подчертава, че Цончев правилно е схванал, че в първия ред се касае за изразяване на теглото в атически драхми и че Венедиков е направил крачка напред, като е познал във втория ред числото H=100. Така че теглото в случая според Кан е 196 атически драхми, отговарящи на 100 други единици, изразени във втория ред. Според него тези 100 единици са дарейки. Кан се спира и на въпроса, защо върху съда са представени както атическите драхми, така и дарейки. И обяснява това с факта, че Александър Велики въвежда по време на своето царуване специален златен статер с тежест от 2 драхми и че тогава дарейката изчезва от пазара. Обаче в статията на Кан не личи защо преобръщането е станало не в златни статери, а в атически драхми.

Кан обръща внимание и върху буквите на амфората, които Цончев не беше успял да разчете. Тук той не дава нещо ново, а повтаря само мнението на Венедиков, като прави същата грешка. Според него буквите са $\Sigma\Psi$, а не $M\Psi$. В случая той гледа буквата Ψ правилно от оная страна, от която тя наистина представлява буква от гръцката азбука, а другата буква (M) гледа от друга страна, за да получи Σ вместо M. Това може да е по-удобно за изследвача, но подобен метод за разчитане на букви не е приет — всяка буква трябва да се чете, като се гледа от едно и също място.

Кан се опитва да превърне теглото на останалите съдове в драхми и статери, но сам отбелязва, че при това се получават дребни различия между получените нови тежести и същинските тегла на съдовете. Така ритонът, в който е изобразена присъдата на Парис, тежи 679 г, а по мнение на Кан той е 80 дарейки, равни на 674,6 г. Кан се опитва да обясни тази разлика, като смята, че изчисленията са правени въз основа на специалната тасоска златна драхма, тежаща 3,85—3,95 г. От това той вади даже заключение, че съдовете са работени на остров Тасос.

П. Горбанов

Преглед

Шестата отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН за 1960 г.

Шестата годишна отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН, посветена на резултатите от археологическите разкопки, извършени в страната през 1960 г., се състоя от 29 до 31 май т. г. в София.

Освен сътрудниците на АИМ в конференцията взеха участие и научните работници от музеите в Пловдив, Варна, Търново, Коларовград, Русе, Разград, Плевен, Видин, Враца, Кюстендил, Димитрово, Велинград, Пазарджик, Казанлък, Стара Загора, Нова Загора, Чирпан, Бургас, Хасково, Елхово, Смолян, Сливен, Толбухин, Силистра, Търговище, Сандански, Свищов, Несебър, Ловеч и др., представители от отдел „Музеи“ и от Института за паметниците на културата при Министерството на просветата и културата, представители на Катедрата по археология и музейно дело при университета, сътрудници на Музея за история на София.

Конференцията бе открита със слово от акад. Кр. Миятев, директор на АИМ при БАН. Той отбелязва сериозните успехи, постигнати от българските археолози в тяхната научноизследователска работа на терена. През 1960 г. са били извършени проучвания на повече от 25 обекта, като една част от разкопките са били във връзка с общия перспективен план на българската археология. Друга част от разкопките са имали спасителен характер и са били наложени от големите социалистически строежи, извършващи се в близост с археологически обекти.

Такъв е случаят с голямата селищна Азмашка могила до Стара Загора, чието разкопаване е започнало през 1960 г. от сътрудници на АИМ и на музеите в Стара Загора и Пловдив. Доклад за резултатите от първата кампания изнесе главният ръководител Георги Ил. Георгиев. Тук са били открити основи на жилища, които могат да се датират от преходния период между медната и началото на бронзовата епоха. За външния изглед на жилищата дават представа намерените глинени модели на колиби. Разнообразната по форма и украса керамика, многобройните и различни по вид оръдия на труда, костените идоли и други находки дават възможност да се разкрият много страни от бита и културата на обитателите на това селище.

Минчо Димитров (Стара Загора) докладва за новооткритите праисторически селища и находки в Старозагорски окръг. Музеят е постигнал много ценни резултати в откриването на голям брой селища от неолита, енеолита, бронзовата и халщатската епоха, както и в намирането на керамика и други материали, между които особен интерес представя един голям костен идол на жена, върху който са били запазени и медни халкички от украса.

Следващия доклад за проучванията на пещери и тераси през 1960 г. изнесе Н. Джамбазов. През 1960 г. са продължили издирванията и проучванията на палеолитната култура у нас. Проведени са били разкопки в пещерите Очилата при с. Ъглен и Парника при с. Бежаново, Ловешки окръг, и в пещерата Самуилица II до с. Кунино, Врачански окръг, гдето в долния пласт са открити материали от мустерската епоха, в средния пласт — от селетска култура и в горния пласт — от мадленската епоха. Извършени са били наблюдения и в Голямата пещера при с. Микре, Ловешко, и в Рабишката пещера (Магурата), Видински окръг. Едновременно с това са били направени разкопки и в най-голямото палеолитно находище при централната група Побити камъни (Дикилиташ) край Варна.

Петър Детев (Пловдив) запозна конференцията с резултатите от сондажните разкопки на Небеттепе в Пловдив, гдето освен праисторическите находки са били намерени много материали, главно керамика, от ранноелинистическата епоха.

Димитър Овчаров (Търговище) докладва за резултатите от разкопките на две надгробни могили при с. Долна Росица, Търговищко. Повод за разкопките е дал строежът на голям язовир, чиито води ще залеят могилите. В могила № 1 е намерено погребение, извършено в питос, в който са били поставени заедно с костите и глинени съдове, фибула тракийски тип и др. Близо до питоса е бил намерен и скелет на куче. В могила № 2 са били открити две кошеровидни камери, изградени от камък, които Овчаров свързва с тракийските куполни гробници, и пет вторични погребения, извършени чрез трупополагане.

През 1960 г. са продължили разкопките в Несебър върху последните останали още неизследвани площи в града. Иван Венедиков, главен ръководител на разкопките, изнесе подробен доклад за резултатите. На обекта „Св. Иван Кръстител“ е била открита сравнително добре запазена едноетажна пещ от края на IV и началото на III в. пр. н. е. В средновековния пласт са били открити останките от стопанска сграда и много фрагменти средновековна керамика, между които и от сграфито керамика. При изследванията южно от църквата „Св. Спас“ е открита част от елинистическа сграда, фрагменти от керамика от III—II в., една средновековна металургична пещ и фрагменти от сграфито керамика. Започнали са разкопки в по-голям мащаб и на крепостната стена. Работата е била съсредоточена върху южната кула на западната (главната) порта на града През 1960 г. в Несебър за първи път са се провели и подводни проучвания на крепостната стена, от която под водата личели ясни следи от северната страна на полуострова.

За проучванията в римския кастел Ятрус при с. Кривина, Русенско, през 1960 г. говори Теофил Иванов, главен ръководител на разкопките. Разкопките се извършват от Института за гръко-римска древност при Германската академия на науките в Берлин в сътрудничество с АИМ при БАН. Проучени са били крепостните стени, открити са били десет кули, повечето от които имат форма на правоъгълник, завършващ с полукръг. Вътре в кастела работата е била съсредоточена върху проучването на сградите, намираци се под голямата базилика, разкопана през 1958 г. Установено е било, че базиликата лежи върху основите на по-стара църква. Освен това са продължили разкопките в сектор I и били започнати проучвания в сектор VII.

В изпълнение на плана за научно сътрудничество между Полша и България през 1960 г. се проведоха за първи път и съвместни полско-български археологически разкопки, организирани от Полската академия на науките, Варшавския университет и Археологическия институт при БАН, на римския град Нове, чиито развалини се намират близо до Свищов в местността Стъклен. Открити са били части от западната и северната крепостна стена, основите на една голяма сграда с колонада и обилен материал от керамика, монети и др. Много интересна е и една голяма оброчна плоча с надпис и изображение на Юпитер, Юнона и Минерва.

За погребалните обичаи на траките през римската епоха интересни сведения дават разкопките на тракийския могилен некропол при комплекса Марица-изток, за които докладва Христо Буюклиев (Стара Загора). Разкопани били пет могили, в които общо са открити 24 погребения. От тях 21 са извършени чрез трупоизгаряне и 3 чрез трупозаравяне. Гробният инвентар, който главно се състои от глинени съдове и монети, позволява некрополът да се датира от II до IV в.

Магдалина Станчева (Музей за история на София) докладва за разкопките на строежа на хотел „Рила“ в София. Разкрит е бил един архитектурен комплекс от късноантичната епоха, който е продължил да съществува и през ранното средновековие. Източната половина на този комплекс се състои от октогонално помещение, четири басейна, вана, помещения с хипокауст и много водоснабдителни съоръжения, които сочат ясно, че се касае до баня, макар и не от размерите на големите римски градски терми.

Димитър Николов (Стара Загора) направи доклад за тракийските колесници, открити край Стара Загора. През 1960 г. сътрудниците на Старозагорския музей са попаднали на уникална находка. На около 3—4 км североизточно от Стара Загора в местността Трите могили при изкоп за водопровод са били открити части от колесници. Разкопките, проведени с голяма прецизност, са разкрили 5 колесници — 4 четириколки и 1 двуколка, 5 чифта коне и 5 ярема, 16 обръча, бронзови украшения от колесниците и много съдове. Колесниците, които са с различна конструкция и вероятно са имали различно предназначение, са били заровени наведнаж при погребението на някакъв знатен тракиец, като са били вкарани в предварително приготвен изкоп, разглобени и тогава затрупани. От всички колесници засега е реставрирана само една, която е и най-богато украсена. Запазените на място части са позволили да се възстановят напълно конструкцията и размерите ѝ, както и да се установят местата на украсата ѝ, която се състои от бронзови статуйки, апликации с изображения на божества и др. Николов датира находката от втората половина на II в. от н. е.

Димитър Цончев (Пловдив) говори за спасителните археологически разкопки в Хисаря. През отчетната година е била разчистена голяма площ отвътре и отвън на крепостните стени. Разкрити са били много постройки, две трикорабни базилики с една полукръгла абсида и с баптистерий, много монети, архитектурни части и паметници на изкуството.

Велизар Велков направи кратък доклад за проучванията в Рациария, които се извършват съвместно с Окръжния музей във Видин. През 1960 г. са били разчистени части от големи помещения и са открити следи от южната крепостна стена на Рациария.

През 1960 г. са продължили разкопките в римското тържище Дискодуратера при с. Гостилица, Търновско, под ръководството на Богдан Султов (Търново). Вниманието е било насочено към проучването на крепостните стени и на центъра на селището. Засега са установени крепостни стени само от три страни. Възможно е източната стена откъм Янтра да е била разрушена от реката.

Горана Тончева (Варна) говори за разкопките на римската баня във Варна. През февруари 1960 г. при изкопи за жилищна сграда във Варна са били открити останки от римски строежи. Извършените в продължение на няколко месеца разкопки на това място са разкрили обширна антична сграда с вътрешен двор, около който са били разположени другите помещения. Трите басейна, помещенията с хопокауст, ваната, водохранилищата, многобройните канали, седалките и др. са в подкрепа на предположението, че тази огромна по размери сграда в първия строителен период — II—III в. — е била баня, като през V—VI в. е била преустроена.

Следващия доклад изнесе Люба Бобчева (Толбухин) за разкопките на римския град при пристанището на Каварна. При разкопките, проведени през 1960 г. при пристанището на Каварна под нос Чаракмана, са открити следи от тракийско селище, което през римско време се разраства в известния в изворите римски град Бизоне. Тук Бобчева е попаднала на зидове от две сгради и обилен керамичен материал от римската епоха. Разкрити са били и три гроба в северния некропол на града и е била разкопана една малка могилка в южната част на Каварна.

Елена Бацова (Сливен) е извършила разкопки на Хисарлъка в Сливен. Проучени са били части от крепостните стени, които вероятно са били изградени през V—VI в. и са били използувани и през ранното средновековие, както може да се съди от керамичния материал. Разкрити са били освен това и основите на голяма трикорабна едноабсидна базилика (V—VI в.), в центъра на която са намерени основите на малка по-късна църквица.

През 1960 г. са извършени спасителни разкопки в чашата на язовир „Тополница“ под ръководството на Тодор Герасимов. Открити са били части от постройки, едно култово огнище и интересни култови фигури на овни и други животни, които дават основание на Герасимов да определи селището като келтско.

Димитър Овчаров (Търговище) изнесе доклад за разкопките на крепостта Долна Кабда. Разкопани са били двете кули на портата, които имат петоъгълна форма. Вътре в крепостта е разчистена част от някаква постройка и е намерен обилен керамичен материал. Въз основа на формата на кулите, на керамиката, фибулите и монетите Овчаров отнася крепостта към V—VI в.

Йорданка Чангова докладва за разкопките, които музеят в Димитрово под нейно ръководство е предприел на прочутата крепост на Кракра Пернишки, за която досега имахме само исторически сведения. Разкрита е била част от крепостната стена и една кула, както и части от две постройки. Разкопана е била и една еднокорабна едноабсидна църква от V в. и са намерени други антични материали, които сочат, че преди изграждането на средновековната крепост тук е имало антично селище.

Проучванията на Станчо Станчев на градището в Кайлъка, Плевен, са установили, че градището е възникнало в края на IV в. от н. е., като особено интензивен живот тук е имало през VI в. Намерени са били и слаби следи от живот от по-късно време и от епохата на втората българска държава.

Стамен Михайлов и Йордана Атанасова (Видин) направиха колективен доклад за проучванията на крепостта Баба Вида във Видин. Разкопките, които през последните години се извършват тук, са дали възможност на изследвачите да изяснят редица страни от историята на този важен паметник. През 1960 г. за първи път при сондажа във външния двор на крепостта е бил установен римски строеж в основите на крепостта Баба Вида. Кула VIII е била изградена върху развалините на по-стара и много по-голяма кула, строена през III—IV в. Явно е, че средновековната българска крепост, издигната през периода X—XI в. и през XIII—XIV в., е възникнала отчасти върху римско укрепление. Най-интензивен живот в крепостта е имало през последните векове преди падането на България под турска власт, когато е било извършено и най-значително строителство. От това време са двете главни кули и бастионите към р. Дунав, както и стените помежду им. Най-големи преустройства крепостта е претърпяла в края на XVII в., като не е загубила обаче характера си на средновековна българска крепост.

През 1960 г. са продължили разкопките и на важните средновековни български центрове Плиска, Преслав и Търново.

В Преслав под главното ръководство на Вера Мавродинова са продължили разкопките в местността Селище в югозападния край на Външния град. Работата е била съсредоточена върху разширяването на изкопите около откритите през 1959 г. останки от зидове. Открити са били в южната част на Селище три отделни имения, които представят комплекси, съставени от жилищни и стопански сгради, датиращи от X—XI в.

Станчо Станчев е започнал разкопки в градището при с. Кладенци, Толбухинско, което има трапецовидна форма и е укрепено с ров и вал. Открити са били пет цели землянки и части от три землянки. Намерената керамика, оръдия на труда и др. свързват градището с Плиска и Преслав.

Една важна задача, която стоеше пред колектива на Археологическия институт през 1960 г., бе проучването на бита и културата в миналото на помохамеданчените българи в Родопите. За тази цел една археологическа експедиция начело със Стамен Михайлов и Соня Георгиева е обходила голям брой градища, крепости, християнски некрополи и църкви, като на някои места са били направени и сондажни разкопки. Християнските погребения, църквите и други находки свидетелствуват, че по тези места са живеели българи християни. След помохамеданчването на населението, част от което е било избито, новото село обикновено е било създавано до разрушеното старо селище. Запазени са много названия, като „чорквата", „каурско гробище", „клисе дере" и др. Археологическите изследвания в Родопите ще допринесат не само за проучване на материалната култура на родопското население в миналото, но ще установят данни и за българския произход на това население.

В Търново през отчетната година са били разкопани няколко обекта. Никола Ангелов (Търново) е разкопал един средновековен некропол югозападно от гара Трапезица. Открити са били 11 погребения, в които са намерени златни накити и сърмени украси. Това дава възможност на Ангелов да направи опит за възстановка на някои части от облеклото на българина през средновековието.

Никола Ангелов е провел разкопки и на „Патриаршията" в Търново с цел да проучи цялостно не само патриаршеската църква, но и целия комплекс състоящ се от църквата, жилищни и други сгради и от крепостната стена. На най-високото място на хълма Царевец, известно с името Чантепе, е открита раннохристиянска базилика от VI в., върху разрушените основи на която по-късно е била построена църквата, която е кръстокуполна, триабсидна. Установено е, че, „Патриаршията" е представяла отделен архитектурен комплекс, укрепен със стена, който може да се датира от началото на XIII до края на XIV в.

В Търново е била проучена и напречната крепостна стена, която е ограждала южното подножие на хълма Царевец от запад. Доклад за резултатите изнесе Янка Николова (Търново). Стената, широка 2,80 м, е разкрита на дължина 102 м. Тя е запазена на височина до 1 м. Открити са и основите на четвъртита кула. При недостатъчността на сведенията за крепостните съоръжения на Търново новите разкопки имат особено значение за проучвания на укрепителното дело в Търново през XII—XIV в.

Георги Джингов (Преслав) изнесе доклад за предварителното проучване на крепостта Белград край Преслав. През 1960 г. са били направени пет сондажа в югоизточната половина на крепостта. Добитите резултати показват, че крепостта е от времето на втората българска държава. Открити са следи от живот и от тракийско, римско и ранновизантийско време. От ранното българско средновековие липсват материали.

Последния доклад — за подводните археологически проучвания в района на Маслен нос в Черно море — прочете Иван Гълъбов. При изследванията се е попаднало на обилен керамичен материал. Една част от него, по-малобройната, е от по-ранна епоха. Това са късове от амфори с печати от остров Тасос и др. Останалите няколкостотин фрагмента, главно от амфори, могат да се датират от IV до XIV в. от н. е. Намерени са и оловни части от антични котви.

Изнесените над 30 доклада на конференцията отразяват големия размах на проучванията на терена през 1960 г. и сочат значителните постижения на българската археологическа наука. Разкопаването и проучването на толкова голям брой археологически обекти несъмнено ще допринесе за разрешаването на важни въпроси от нашата наука. Особено радостно явление е дейното участие на сътрудниците от музеите в страната, които непрестанно повишават своята квалификация и голяма част от които вече самостоятелно разрешават важни и отговорни задачи.

Мария Чичикова

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АЕМ — Archäologisch-epigraphische Mitteilungen
БИБ — Българска историческа библиотека
БТ — Български турист
ГНМ — Годишник на Народния музей
DA — Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
ИАД — Известия на Археологическото дружество
ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
ИНЕМ — Известия на Народния етнографски музей
КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР
МИА СССР — Материали и исследования по археологии СССР
СА — Советская археология
РП — Разкопки и проучвания. Народен археологически музей
RE — Pauly-Wissowa, Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft

СЪДЪРЖАНИЕ

Е. Манова — Облекла и тъкани в живописта на Земенската църква 1

Материали и съобщения

Р. Русев — Върху технологията на някои железни предмети от XII—XIII в. . 8
Ал. Кузев — Грошове на Стефан Душан с контрамарки 14
Д. И. Димитров — Раннохристиянски релефи от Варненско 17
Д. Митова-Джонова — Светилище на Дионис край Свищов 21
Г. Тончева — Гроб на тракийка от Одесос 24
Д. Николов — Две колективни находки от бронзови монети при Ново село, Старозагорско 31
Н. Ангелов — Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско 34

Музейно дело и консервации

И. Венедиков — Античният отдел на Археологическия музей при БАН . . 39
Т. Петров — Старинната чешма в Никопол 45

Критика и рецензии

П. Горбанов — E. Simon, Der Goldschatz von Panagüriste eine Schöpfung der Alexanderzeit. Mit einem Beitrag von Herbert A. Kahn, Antike Kunst, 1960. H. N. I. 29 стр., 7 табл., 6 фиг. 48

Преглед

М. Чичикова — Шестата отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН за 1960 г. . . 51

SOMMAIRE

E. Manova — Vêtements et tissus des peintures murales de l'église de Zemen 1

Matériaux et communications

R. Russev — La technologie de certains objets de fer du XIIe—XIIIe siècles . . 8
Al. Kuzev — Grosches d'Etienne Dušan à contremarques 14
D. I. Dimitrov — Reliefs des débuts du christianisme de l'arrondissement de Varna 17
D. Mitova-Djonova — Sanctuaire de Dionysos aux alentours de Svištov . . 21
G. Tonceva — Tombe de femme thrace d'Odessos 24
D. Nicolov — Deux trouvailles collectives de monnaies de bronze près de Novo-Sélo, arrondissement de Stara Zagora 31
N. Angelov — Atelier d'idoles plates en os dans le tell près du village Hotnica, arrondissement de Tărnovo . . . 34

Muséologie et travaux de conservation

I. Venedikov — Section des antiquités du Musée d'archéologie 39
T. Petrov — Fontaine ancienne de Nikopol 45

Critiques

P. Gorbanov — E. Simon, Der Goldschatz von Panagüriste eine Schöpfung der Alexanderzeit. Mit einem Beitrag von Herbert A. Kahn, Antike Kunst, 1960, H. N. I. 29 стр., 7 табл., 6 фиг. . . . 48

Revue . . . .

M. Čičikova — VI Conférence (compte rendu de 1960) de l'Insttut et Musée d'Archéologie auprès de l'Académie des sciences de Bulgarie 51

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), чл.-кор. проф. АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ,
НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ,
СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-главен редактор)

Технически редактор М. Зайчарова **Худ. редактор М. Кънева** **Коректор Ан. Феслийска**

Дадена за набор на 15. IV. 1961 г. **Подписана за печат на 16. VI. 1961 г.** **Печатни коли 7,50** **Издателски коли 6,23**
Формат на хартията 59/84/8 **Тираж 1000** **Поръчка № 337** **Отделна книжка 6 лв.** **Годишен абонамент 20 лв.**

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките, ул. Ив. Вазов 13